

16+

Литературайн Табасаран

ЖУРНАЛ КЬЮБ ВАЗЛИК САБАН УДУБЧИВУРУ

Поэзия

Проза

Драматургия

**Литературурайн
критика**

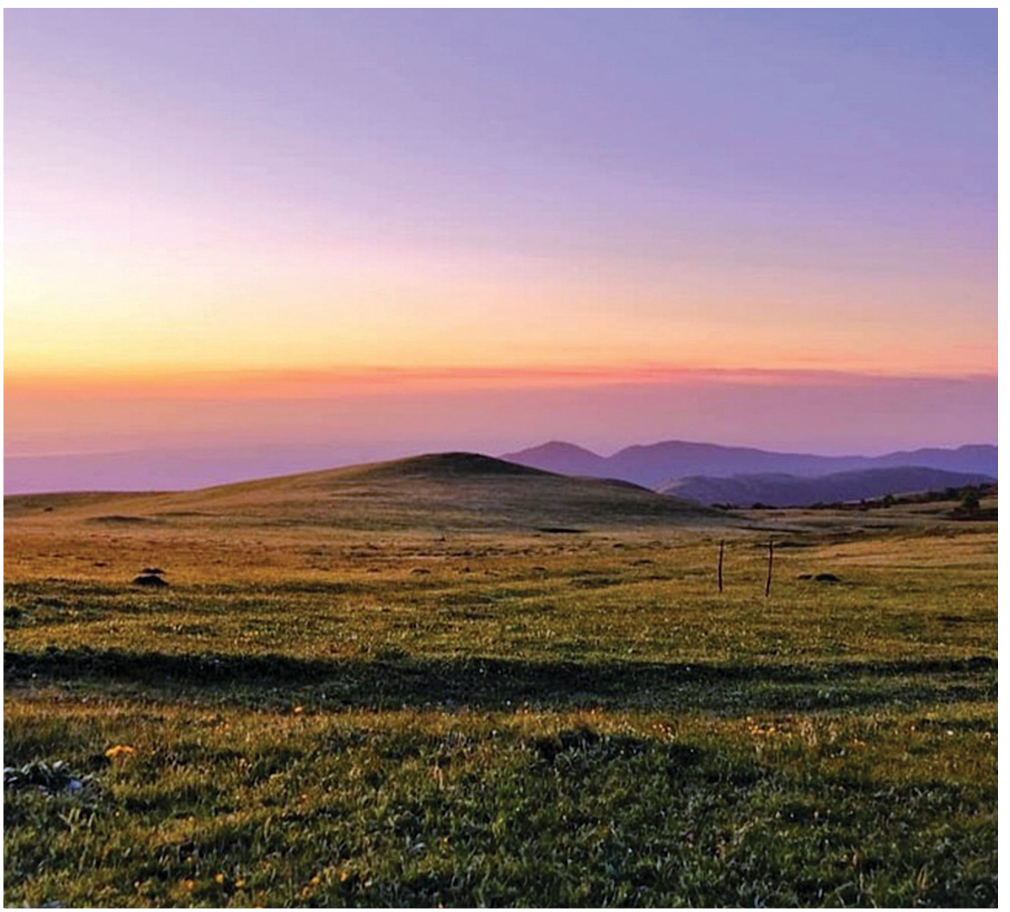
Тарих

Чал

4 / 2022

июль – август

Литературин Табасаран

РЕСПУБЛИКАЙИН ЛИТЕРАТУРАЙИННА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ВА ЖЯМЯАБТЛУГЪДИННА ПОЛИТИКАЙИН ЖУРНАЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

Издание журнала
восстановлено с 2019 г.

4

2022

июль – август

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
«Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”»

КІУЛАР

ПОЭЗИЯ

- Гьяжимурад Тпаибов.**
«Гьурабатдиъ гьапІу аьрз».
Шигьрар 4
- Савзихан Савзиханов.**
Шигьрар 18
- Кьалухь Мирза.**
«Рази дарза, дюн'я, ув'ин».
Шигьрар 24
- Гьяжимягьямад Гьяжиев**
«Накьвдин шибарик дидикІнайидар».
Шигьрар 28
- Багьадин Вердиев**
Шигьрар 34

ПРОЗА

- Пирмягьямад Кьасумов**
«Ужувлан шил» (*Китабдиан*) 38
- Сувайнат Кюребегова**
«Хьтаркуб» (*Повестдиан чІукІ*) 51
- Савзихан Савзиханов.** *Ихтилат* ... 60

ЛИТЕРАТУРАЙИН КРИТИКА

ТАРИХ

ЧІАЛ

- Шихмягьямад Гьямидов**
«Ужувлан шил гьибтур» 78

КИУЛИН РЕДАКТОР

М.М. Аьгьмедов

«ЛИТЕРАТУРАЙИН

ТАБАСАРАН»

журналин редактор

С. Къасумова

РЕДАКЦИЯЙИН

КОЛЛЕГИЯ

Аь. Аьбдурягьманов

Аь. Аьшурбеков

Э. Аьшурбегова

Ш. Дашдемиров

Ш. Жамалиева

С. Кюребегова

Аь. Къурбанов

М. Къурбанов

Ю.Мургузалиев

Г. Уьмарова

Ш.Шагьмарданов

Сувайнат Кюребегова

«Шаирарин гьюрматназ»..... 85

Мягьямед Гьясанов

«Къалухъ Мирза – Дагъустандин адлу
шаир ва игит» 87

Шарафутдин Дашдемиров

«Табасаран чалнан дерин тарих ва
дидин йишв»..... 92

ТЕЛЕФОНДИН НУМРИЙИР:

Киулин редактор: 67-16-31.

Редактор: 8 (963-375-19-45),

e-mail: sefijatkasimova@mail.ru

Бухгалтерия: 67-18-75

Регистрационный номер:

ПИ №ТУ 05-00444 от 10.04.2022 г.

выдан Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Петра I, 61

ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН №4 2022 г.

На табасаранском языке

Выход в свет 28.07.2022 г. Тираж 273 экз.

Заказ № 1255. Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов “Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».

Адрес редакции и издателя: 367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, д. 55.

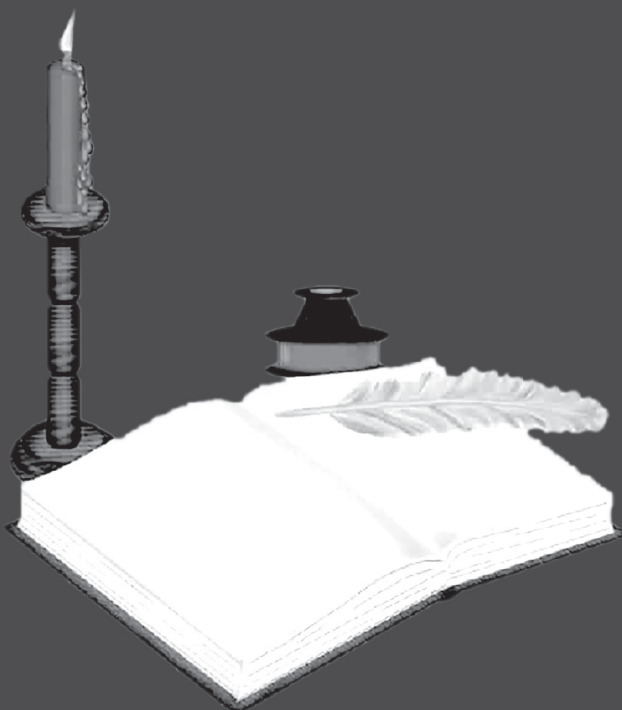
Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Подписной индекс: на год – 51320, на полугодие – ПМ959.

Поэзия

Гъџимурад ТѢИБОВ

Гъџимурад Султанмурадович ТѢибов 1958-пи йисан Хив райондин УртѢил гъулаџ бабкан гъахъну.

Дагъустандин пединститутдин филологияйин факультет уџру дипломдиз ккудубкѢну, думу 1981-пи йисланмина Къизляр райондин Выше-Таловка гъулан мектебдиџ лихура. Ляхниџ гъадагъу хъуркъувалариз лигну, дугъаз «Дагъустан Республикайин лайикълу мялим», «Урусатдин Федерацияйин образованияйин гъюрматлу гъуллугъчи» заан ччвурар тувну.

Гъџимурад ТѢибовдин шиџрар районарин газетарий, республикайин журналарий, альманахарий, антологийрий, сатѢланди вуйи китабарий чан даѢѢна. Думу «Хулаз рякъ», «Мюгъюббатдин мурѢлар», «Ккунивал хъади гъюраза», «Сес гъабхънийи», «Шадвалин дакъикъйир», «Сессузвалин ишбар», «КѢван манишин» китабарин автор ву. Бязи эсерар украинайин, литвайин, азербайжан, урус, белорус ва гъаџира хайлин дагъустан чѢаларизра илѢѢкѢна.

Гъџимурад ТѢибов Урусатдин Федерацияйин писателарин Союздин член ву.

ГЪУРАБАТДИѢ ГЪАШУ АЪРЗ

**Гъурабатдиџ кудубѢвнайи хифран таз,
Язухъ гъюри тѢурччурава яв къюб къюл.
Гъатму гъарарин аьшкъ деебт яв гъяназ,
Яркур ву, халавадан, авуз чру гъюл.**

**КѢару хъютру гъабхурайиб женнетдиз
Тадабхъну хиф – гъамџи уъмриз гъафунва.
Уьбкъна гъи жан фагъмари яв бегъемди,
Баб-юрднакан вуйи фикрар – гъафун яв.**

**Дерд мизиган, узкан хабар гъадабгъ, хиф:
Гъурабатдиџ дитна узу къисматну,**

Швнуд йисан хъябкъну шадвал, йивну кІваз диф,
Йисак сабан дуст гъюру, рякъ гъадабтІну.

Бахилвалин бахт вуяв, хиф, яв фу ву!
Цци гъягъйири жиб абцІрава сар габнин.
Адру йишваз хифар тувуб цІиб вуйин!
Закур шишал увлан абцІну гъабхуру.

Аъжаб шад ву уву гъюб'ин инсан гъар:
Гъабхъунва, хиф, жара йишваз герекуб...
Хъа уз'ан мегъел фукІа удукънадар,
Удукъурушра, аьгъяйинхъа закур?

Йисарлан ебхъурвуз багахъ чІал багъри:
Увлан ккебгъди хифарин таза мягъял...
Зухъди йиз чІал апІрур адар кас агъри...
Шад йибхъ уву... йизуб ву, хиф, вайна-гъял.

ДАДАЙИН ЮКІВ

– Фуж ву Жил'ин варитІан архаин? –
Сес гъафунзухъна ургуд жилариккан:
– Яв дадайн юкІв шулу гизаф сикин,
Чан веледар вари хулаъ айиган.

– Фуж ву Жил'ин сикинсузтІан сикинсуз?
Сес хъубкъунзухъна ургур аьршариан:
– Яв дадайн юкІв ву гизаф сикинсуз,
Веледарикан сар хулаъ адруган.

АЪЛАМАТНАН ДАКЪИКЪА

Аъламатнан дайн гъубшу дакъикъа,
Уж'валихъди гвачІнин аьшкъну абцІнайи:
МучІушин, нивкІ илбичвур, дарди къан,
МикІлу сив'ин илибтний ригъ кабхънайи;
ГъяцІли жандак икриз гъафи бицІирин
АлабцІнийи ригъун шаду аьлхъбари;
Разишну чан жибкІурай маш ициди
Гъилибгний вуз, аьшкъ рабгъури кІалбари;
Тамам йишван укІягъ гъабши аьзабнакк,
Кюкди гагъаз гъурадада гъурубкъну;
Йишван ухътар, дюзмиш духъну къюб пІилтІназ,

Ахъну кІажлан – кьуб кюкдиз сиргъйир ккуркъну;
Швнуб гъуйлан за гъабхънийи лизи кум –
Увуз хилар хъаъри, учІвний укІушнаъ;
Швнур гъуншди, ивну кІваъ «Салам алейкум»,
Мал-къара хъапІну чІурдиз, аъну кьукънаъ;
Нурну, аъшкъну ацІну швнуб шейъ тІуркІайиз,
ЭВМ-ди гъахъи уж'влар кІурдайи...
Гъам дакъикъайиъ аку дархъи яв маш,
Фила ачухъ шуйкІан яраб, сар дуст-кас?
– Суфатнаккан ккибитІури кІару шарш,
ГъудучІва варибдихъан, гъуш'ва хулаз...
Гъамциб дакъикъайиин дархъир гъайран,
Ккилигураза нурназ яв машнаан.

ХИЯЛАРИН ЖЮРЙИР

Сариз гъатху кепекси рябкъюра ваз,
Лизи йишвхъан тадабхънайиб заварий.
Ва хиялари сикинвал тувдар кІваз:
Гъаз адайкІан думура чан жибарий.

Гъатху ккиккеси рябкъюра ваз тмунуриз,
Баб-йишву дубжну, дипнайиб чарчнини.
Хиял ву чан: гъаз шулдайкІан гашлуриз
Тувуз чахъан ккикк, дерккуз цІузар фунин.

РУБДИН ТИКЙИРИКАН БАЛЛАДА

Гъардшин чекмийир рас апІурай вахтна,
Узхъан гундушв руб гъабхънийи кьуб пайназ:
«Хил-лик кадру йишвахъинди гатІахъ, ма!» –
Рубдин тикйир тувунза бицІи гъурдаз.

Сяаьтналан гъардаш хулаз гъафнийи,
Кьуб рубдин тики гатІахъуз гъабхъундар,
Ва ишури, зуз явашди гъапнийи:
«Наанди гатІахъуза, йип? ...йишв адар».

«Му фу гаф ву?.. му дюн'яйиъ уршрадар
КІулин чІарстар рукъан тикйир, кІакІ али?
Гъибисза хил, марцц гъапІунза чан улар:
«Ашна адарш лигархъа саб, гъач ари».

Икриъ учуз гъибихъундар дирчуз йишв.
Рази хилар-ликари мушваъ гъар вахтна.
Фу шулу, гъулхъан ярхла жиликк ккурччиш?
Ваъ!.. батлур аплур шагурд гъафиш мина!

Цилнягъ гъитлну, гъаригъ керхиш, йип фу шул?
Хай шулдар, ахтармишчйир духъна жакъвар,
Хабарсузди рубдин кIакIнак кубкIур ул –
Гъи жакъвари фтик вушра кучра гъямгъмар...

...Дюз ву гъардаш, гъибихъундар йишв учуз
Зур аьламдиъ, рубдин тикйир гатIахъуз.
Ирчну пичраъ, гъургча бегъем рюкъ хъайиз,
ХатIасуз рюкъ хъа гъубхунча бахчайиз...

Йипа, фици бихъура йишв сасдариз
Зурба вушра, бомбар жил'ин гатIахъуз?
ГъяцIли ликариъ фу вушра абсдарин?
БицIидарин лик кадру йишв хъуз айин?

УВУ ГЪУЛ'АН ГЪАФИГАН

Уву гъулаз гъушунва накъ дагълариз, –
Фикрари зу гъидиржну чан лъефигъян.
Йисир вуза, нивкIра гъюрдар улариз, –
Шадвал гъебгнуну вухъди, бицIирси, узхъан.

Хабарсузди хулаз, ккунир, гъафунва,
Куч'ва узук мархъли мичIли дапIнай хил:
Цадларихъди дагъдин тIяаьм гъабхунва,
Хиликди зуз ихъ гъулан ниъ, ригъ гъафи.

Йиз юрдари зухъна гъапIнай вакилси,
Яв палашдик кабснуну мурцI укI гъафунзуз.
Му фу вуйкIан, хъвдикк ккабснай саб тIулсиб? –
Къаркъул ярквру чахъан салам гъапIунзуз.

Ликарилан илдитубси ву, дишла
Кюкдин цIабар адахъуру – хъалижвди
Гъулан хъарар гъафунзуз гъи. Ва шишлар
Ици ниъран арцру узуз йигъ-йишвди.

Ликрин гъабак кабснай батIрин тики!
Багъри жилин шутIмигъ гъяйи руг ву му.

Йиз шад байвахтарин дидик ниь кими. –
Гьялак ву юкІв – узуз дуфнай дих ву му.

Шадвалин тІилар'ин юкІв ебгурайиз,
БатІрик куркІуз кІвантІар гьялак духьнайиз...
Саб ккунийзуз: му йиз жилин тикийиз
КтІатІарцци макар апІуз йикІайиз.

***

Дих гьябхънийин? Гъира накъси гьябхъунзуз:
Хиял апІин, узуз сари кІура гъач.
Сан нивкІуъра аьжаб гьаллаш гъахъунзу,
КкудудукІру дихар ибаз духъну гъварч.

Ярхла гъари гъирибшвишра саб циркил,
Гъебгъру: узуз ишара ву хилихъди.
Нагагъ улдак кубкІиш микІлу назук хил,
Хиял шулиз: удучІв кІура икризди.

ДарапІу дарман му гъарзайиз гьябхъдариз,
Дурушу малла имдариз кІаж апІуз.
Вушра, дихар, йисар гъягъбахъ, ибариз
Гъати шула... хъибдар му жин гъадабгъуз.

... Ав, му дих ву, багъри юрднан узуз дих...
Йиз накъвдиъра убчІвуз ккунди хъебгнайиб,
КучІал аьгъдруб, вартІан дугъриб ва гъаних...
Жара юрднаъ йиз кІвак уьзур киврайиб.

***

Багъри гъулаз хъадакнү гъи гъафунза,
Дахаргнайир гъюруси булагъдихъна...
Магъа йиз урш, ришси, гъюрай улихъна,
Аълхъюразуз, дагъдиккан кІул гъапІну за.

Къукъу луфси рабхура шид булагъдин,
Жакъвли шаду мяъли ккебгъну а багъдиъ.
УкІар-къалар рази гъахъну зу гъюб'ин:
КІулар заргну инчІ ккидипну начагъди.

МикІлу гъюдли маш кивну чан йиз машнак,
ГъютІубчъври рукаригъян мяълиси,
Гъужагъламиш гъапІну диди йиз жандак,
Узу рякъюз тямягъ хъайи гъардшиси.

Адмийрси гълигунзуз антенйир,
Ялхвниъ айи гъахи гъулан гъуйир'ин.
Багъри кюче абџІну ниъру уълерин –
Гъуншдин бабу ушв тІапІубси чан дирнин.

Хулаз гъайиз бисну варди йиз хилра,
Гагъ'ан гагъаъ иврайси чан юкІв дугъри.
Гъаци бабкан дубхъну имбу саб ччилра
Икриз гъафну йиз къяляхъди, мелз кучри...

ЙИЗ ККУНИ ГЪУЛ!

БиџІиб вува, захсиб саб,
Вушра увуъ узуз артухъ рябкъюру.
Хъа вафалувализ айин сан-гъисаб!
Зуз ужуди яв кючйиріъ ебхъуру.

КІваз мани пІипІ, яв кюкйирси, йиз юкІвра
Адабшвнайиз мюгъюббатди вухъна вуй...
Узхъан уъмриъ яв рангаркан, саб вушра,
Гужли апІуз гъабхънийиш – му йиз бахт ву.

ШАКСУЗ РАНГАРИН ХАЛАЧИ

Дагъдик дахънай гунтIар аку дифарин,
Дурччну, ерццуз гьерхнай лизи хъайирси.
Улубзубси чан уьру ранг ахсрари,
Рякьюй дурар шуру кирчу келфарси.

Циб вахтналан илтIибкIури чухра чан,
МикIлу дифар тикйир гъапIну дукариз,
Хьюбгъну дифран мурслар гъахуз заварлан,
Завун тмуну кIулиз кIакIар рукъайиз.

Ва...зав укIу мурсларихъди, утканди
Ккиришнайи халачиси рябкьюру.
ГьудубчIву ригъ дагъдин ягъли гьвалхъанди,
Дуркьарихъна гьюрай швушвси аьлхьюру.

Хьюбгъну убхуз чан халачи шад йигъу,
Аку рангар уягъ дапIну гвачIинтIан:
Элвен дагълар гьирагъарси дийигъу,
ТIаьну улар генг чюллери ухдитIан.

Рукар, кюлер учIвну фуриь... Шад вуза:
Багъри гьулра фури кьялаь рябкьюрзуз,
Кьадарсуз му гъайбатнини шад вуза,
Зильан сирнав ккергънай жаквар рахурзуз.

Лиг рангариз: вартIан гюрчег ва шаксуз
Табиаьтдин халачийик рябкьюрвуз.
Аьшкьлу йихъ ву гьарсаб йигъ'ин. Дубгъ увуз
Аькьюллуди уьмрин рангар хъабалгуз.

ДЕВЛЕТАР

Яягъди зу ляхниз гьягъру вахтари
Алахьуйзуз ккудудукIру девлетар:
Кюкйирилан салам тувуй аьлхъбари,
Рякьюн мукъам йивуй узуз хуцари,
УкIаригъян гъязагури чпин кIулар.

Гьарсаб кюли кучуй гьюник гьягъруган,
КIурайганси, «ишрияв хил-лик, жан сагъ!»
Кирчуй машнак урши кьюб пIилтI разишнан.
Вари хабрар агъю шуйзуз гьар гьулан –
Гъахьуй кьабир... аьгьор-аьгьдрур... сар гьучагъ.

«Ягъур ибшривуз! Дюз ишри яв ляхнар!» –
Гъахъу касди узуз юкІв-жан апІуйи.
Улупури, ришвуз хъюгънай чан хилар,
Бабан хабхъан ферештара аьлхъюйи,
Узрайси кІваъ бахт, лигуй таза кІвантІар.

Гъисаб шулдай рякъюъ гварар шубарин,
АбцІуб-ичІиб, улихъ-къяляхъ гъягъюйи.
Аьмлюхъ-хифру жибар ацІу апІуйи,
Гъараригъян гъарай шуи хъютарин
Балгуйза хабар шуран кюкдин кунцІари.

Кайибсира шулдай манзил ликариз,
Рякъю шуйзу, хиял апІин, гъахури.
Узуна рякъ шуйча гъевес тІирхури:
Къюби гъвалар гъатху дяхнин хутІлари
ИлтІикІнайи рякъюн гъизил паплариз.

...Гъи зу ляхниз машиндиъди гъягъруган,
Аьгъю гъабхъизуз: йиз юкІв, уьмур ичІиб
Шулдайинхъа фукъан, гъиси, думуган
ГъутІурчвуйиш вардихъан, тутрувди иб –
Касиб вуза думу девлетар хътруган.

ГЮМБТАРИ КАБЦІНАЙИ ЖИЛ ЛИБГУРА

Нивгъун цІарцІрар алдахъури уларлан,
Гюмбетар кай жил либгура хутІлизди,
Йишв-йигъ улар алдадагъди дяхнарлан
Чан фагъумлу лигбар ахърай бахилди.

Накъвар кайи жили кІурайи хутІлиз:
«Зузра, хутІил, ккундийзуз дүфну нежбер,
Хъадабкнү зу дурцихъди кІан'ан кІулиз,
Узбури тум, гъадабгъури бул бегъер.

Увуси зу шад апІуйза инсанар,
Дагърар хъади дүфнайидар игнариз.
Гъяйиф дарди сарф дапІнү йиз къувватар,
Бахш апІуйза ризкъар нежбрин хизандиз.

Хъа йиз, хутГил, явсиб къисмат гъабхъундар.
«Багъри жилик» инсандин зу кабхърашра,
Узук дугъу дяхнин удрау кахъундар,
Йиз дамариъ ужуб къухъан чаз ашра.

Узуз аьгъюб ву инсанарин ишбар.
Чан нивгъари йиз жан абцІну, тІубкІура.
Ебхъру мяъли саб вузуз – сессуз ишлар.
Ав, йиз зиин инсан гъарган ишура.

Къисмат гъабхъниз уърхюб кивнайи майтар.
Накъвдихъ хъурснай шюмгълар узкан кудучІвна.
(Икрам апІин, хутГил, хъаъри яв кІулар,
Му гюмбтарик игит касар нивкІуъ а).

Накъварихъди пис дядди кабцІну йиз маш.
Хъа йиз ругди ризкънан тумар агурай...
Явсиб, хутГил, йиз къисматра гъабхънийиш...»
Гюмбтар кай жил хутГлиз бахил либгура.

ЧЧИВАР

Я аьламат! Гъарин ччивар кархърадар!
Саб сяаьт ву дирниъ ахъну гъизгъин цІигъ.
Чпин зиин ургурашра гъерццу цІирцІар,
УлдубтІуз ккайибси дар кІанакк «пиш-ш» дих.

Хури нафтар, улурзунза ччивар'ин. –
Филадизкъан ккилигурухъа дада
Дирниз, даркІну уьлер, дахъну чарчар ин. –
Вахт вушра, дирнин машназ ранг хурадар.

Убзри дирниъ, саб бедре нафт ккудубкІза...
Аьхир мютІюгъ гъахъизуз ччивар къяши,
Кархъу, хътургу... ва улдубгу укІу цІа...
Къанди вушра, гъарин ччивар рюкъ гъаши.

...Хъа ччивар а – ургидар, фу ккунш апІин! –
Хъуд йисандин душмнин цІигъра гъургундар.
Дурау ву ихъ ижми ччивар дуствалин.
Аьсарин цІихъанра мелзкъан кабхъидар.

ГЪУЛАН ДАРСАР

Дих апбари илим чѳвубкѳуз
Каѳна газтар ва журналар.
Радиоѳ'ан пише дубгѳуз,
Тувра агѳзур мялуматар.

Марѳци дахѳуб-гѳудужвуб шул,
Учухѳна гѳафидарин, кѳур.
Шубуб ражари дарди пул
Тѳяаѳм кайиб гѳивурча, кѳур.

Ликрилан кѳул'ина тѳарам
Палатдихѳди ѳитѳурча, кѳур.
Шубуб-юкѳуб пише аднан
Артухѳдира тувурча, кѳур.

Шагѳрари, саѳтѳан саѳ гѳурчег,
Курсар, вузариз гѳачай, кѳур.
Илмарихѳан тувну жолеѳ,
Ужуб ляхниз гѳаурча, кѳур...

ѳиз гѳулра ву институт саѳ,
ѳѳиб айинхѳа чаѳ аѳлимар!?
Факультетар душваѳ швнуб-саѳ –
Дургѳуз гѳачай гѳулан илмар.

Дарапѳруб адар гаѳѳвликан –
Ужур доцент ву Мягѳямад,
Швнуб кѳюршли гѳужвурхну чан
Кѳяркѳул, Рапак – заан ву ад.

Швнур бабари шинтар дугѳан
Ришвундарин, иливну хил.
Муккур муччвриз жара гѳул'ан
Гѳюра чахѳна, абѳѳури шил.

Факультетдиѳ мяргѳяматнан
Лихури а Насур ими.
Ккивра латар зиихѳ гѳулан,
Гѳизил хуру дугѳан хили.

Швнуб кѳаблиин вичар-жихрар
ѳукѳан уѳлюрхѳнуш, шлиз аѳгѳя!
Кадатѳури гѳерѳцу цирклар,
Рякѳюн-хулин духѳна агѳа.

Улупурвувз рукѳарин чѳал
Жаднакк ккаѳи Шамили ич.
Гизаѳ сивар гѳапѳну саѳѳал
Чан дергси – гѳададаѳгѳру гѳич.

Хѳа чан убрушв хѳайи шубар –
Халачийиз маш хуру хуб!
Дарин аѳхю художникар,
Читин дар чпиз уѳмур бикѳуб.

Гѳулан зиихѳ нежбрар мугриѳ
Агрономар дарин халис –
Жилин хас'ят, илим дугѳри
Улупуру гѳафидариз.

Урхуз-дубгѳуз гѳачай гѳулаз:
Заандар ву гѳулан дарсар.
Адлу зегѳмет кѳанун а чаз,
Гѳавайиди тувруб адар.

Пулсуз шула булагѳ ахмиш,
Марѳци гѳава, даѳгѳ, алди зав.
Иѳбудар апѳин гѳазанмиш
Марѳци зегѳметнинди яв.

ѳИРСИ ЖИЛГѳА

ѳирси жилгѳа,
саѳ фила-вух гѳулаз хру,
Даабхна гѳи
кѳанакк кѳяши гѳарарин,
Хиял апѳин,

дидин сарун улдубтѳну,
Ахѳрай пилтѳар
ниѳгѳарси ву циркларин.
Гѳитѳибкѳура жилгѳа
кѳяши кѳажари,

Чвулин леѳфикк
йирси дубхъну даабхна,
Гъушу уьмрар
ккиркъра нивкѳуъ жилгъайи:
Алдакнун сар,
зиин йитим даахна;
Гъул'ан сарсана
адаъну гаш'вали;
Гъурарстар ликар
диври гъяра къабир;
«Уъл ча, гага!» –
инжик дапна чан бали, –
Варлуйихъ гъеса,
тямягъвали абцнаи,
Гъюра малла
ачнирихъан жиниди;
Гьергра гъачагъ,

чиркин тѳули кацнаи,
Гъабхура марчч
гъалин гъариз йишв миди;
Баба балихъан
жара гъахъну лап ухди –
Гвачин хъубкъси,
дядвиз гъушну жигъил бай,
Гъяйвни ликар
алдагъура гъагъиди –
Зиян дубхъну
къяляхъ хура балин тай...

Фу рябкъюйкнан
яркъу рякъюз варж йислан?...
Ккипина таза жилгъа
йирсибдин зиъхъан.

КЪЮРДНУ РЯКЪЮЪ

Рякъюъ аза. Убгъуз хъюбгъна зав'ан йиф.
Пучѳуб ву, акуб, дугъри фикрарси кѳван.
Завун тѳяаьм абхъразухъна дарди гъяйиф,
Ацѳра кѳвантѳар. Хядар чвурхура гагълан.

Шадвална зу хил дибисну гъярача.
Таза йифу рибшвурайиз мухрин зенг,
Зат кутручу йиз кѳваъ гъиссар хъиргра чав.
Юрдар'ина абхъра марцци йифун гъенг.

Йифукк уршар лизи ялхъвниъ рякъюра,
Али бачукѳ, япунжира лизиб ву.
Хифрагъян хъютари тамаша апѳура. –
«Къягъ-гъ! Къягъ-гъ!» сесер ялхъвниз чпин шабаш ву.

Тазади йиф улихъ дабхъна. Саринкъан
Кубкѳнадар лик къюрдун лизи фикрарик,
Аку дапна вари улиз рябкърукъан.
Фукъан гъюдлиб дарин му йиф. Ккебкра лик.

Му йиф вуйин? Дид'ин шаклу духъназа...
Узу гъулаз гъюрайиган ккипнайи
Табиаътдин халачи вуш, кІураза,
Гъюра дупну ахю ляхнар дапІнайир.

Хъа йиз гъапІуб адар цІибтІан, вушра вахт,
Начу гарцІлар ургурайиз аржларси...
Рякъюъ аза, улихъ хъайиз гъул, йиз бахт,
Ва...умудну абцІру йиз юкІв гаргарси.

За шулаза, хилиъ – бахтнан мягъражар –
Хъади пешкеш, базарин дар – мюгъюббат...
Балгура гъул йифу, дивра чан ражар,
Йиз багъа гъул – ашкълувалин заан кІакІ.

ИМИЙИН БУЛАГЪ

Лал гъарзар'ин илипну уткан мяъли,
Гъулан зиихъ мичІли булагъ рубзура.
Хуб рабхура шид, Имийин ччвур али,
Уонжагъси, Жили гъулаз тІубччвурай.

Саб-швнуб гъарзун гъатаринан утІубччвну,
Му миркксіб шид хъубкъну багъри гъулахъна.
Цадал-цадал Жилин шире уч дубхъну.
Рякъ бисну чаз дахабгнайи юкІвахъна.

Йишвди-йигъди булагъди кІура гъулкан,
ЮкІвар ацІуз дих апІура гъаруриз.
Чан шад мяъли увуз кІура, эй инсан!
Хъана зарбди гъаркат тув яв хилариз.

Бабу бализ никк тувруси мухрикан,
Гъаци Жили чан гъабгъу шид тувразуз.
Убзри жандиъ шид Имийин булгъиккан,
Мюгъкам гъабхъи саб гъякъикъат кІурзавуз:

«Яв уьмур, дуст, булгъин уьмриз ухшар дарш,
Читин ву кІуз, увкан гъахъну мерд Инсан.
Багъри юкІву жарарин юкІв абгурдарш,
Дицир касдиз бихъур уьмри гъитнай Іан.

Читинвалккан, гъадабтІну учв мухрихъди,
КкудучІвдарш ву Инсандихъна булагъси.
Гъазу уву, хилар ацІну уж'влихъди,
Инсандихъна чІарккдарш дурар нурарси?

Духънадарва, булгъинси юкІв убхъурдарш,
Мяъли адарш Ватандикан кІваъ жвуван.
Гъаму Жилхъан гъюрай дюзвал вуз рябкъдарш,
Фици увуз гъадабгъурва шид дидхъан!?»

РЯКЪЮН УКІАР

Гюрчег'вализ а чахъна зигру къувват,
Узура цІиб дидин йисир гъахъундар.
Гъизилгюлер гюрчег ву – шлин ву гъюжат, –
Ккунири чан яриз цІиб бахш гъапІундар.

Читин вууз, ккунир, вухъна гъюраза.
Уччу кюкйир хъадарзухъ гъи, хил алдабгъ.
Увуз рякъюн укІарин кунцІ хураза,
КІваантІан бахш вуйиз думу, ма гъадабгъ.

Йиз ис икрам вуйиз рякъюн укІариз:
Гаш'валихъан гъюрхну чпи йиз аба,
Дявдин вахтна ризкъси гъахъну бабариз:
Рякъюн укІар кахъну апІуйи шурпа.

КудучІвур думу укІар рякъярихъ,
Ихъ алдабгъу лик аманат апІури.
Акъюллуди ликар дивру йишварик
ТІаъра улар, жилин рякъ абгури.

Ма, дис увуз рякъюн укІар йиз хил'ан –
Гъаз вухъа ихъ сацІиб вахтнан уччушнар?! –
Гъерццинн укІар ...магатІахъан, ву дарман,
Гъеерццдарира сагъ апІура зийнар.

ГЪАРИН МЯЪЛИ

Узу Жилин кьувват вуза аьжалсуз,
Миркклихъан ва микIархъан ккагъуз дархьи.
Инсандизсиб гъадми, жумарт юкIв азуз,
ЦIюхъюмвализ, мархъариз табигъ дархьи.

Жилин завуз дазабгнайн хил вуза,
Гъар жюрейин мейвйирихъди абцIнайи.
Йиз кIван ччивар багъри Жилиъ итназа,
Китаб вуза фикрарихъди абцIнайи.

Дюзвал, аькьюл, фагъум вуза ихъ Жилин,
Вардиз рябкъри кIури завуз дубхънай за.
Мяъли вуза вартIан гюрчег ва ширин,
Цирклар, кIажар гьенгерихъди ацIназа.

Шагъид вуза: вари узуз рякьюра.
Дюзвалинна кучIлин гъяркъниз кичIихбар.
Лиг йиз къаблиз: дявдин рякъди дубгнашра,
Сабдихъанра жил'ин йиз жан кутIубшвар.

Узу Жилин гъарай вуза, зарб гъарай...
Гъи кюлер уьру ахсрари гъяцIнайиз.
Мигъитанай Жили хъана пуз «арай!»
КIакIар укIушнаъ ришври гъита йиз.

Уву терсди Жил'ин диву гъарсаб лик
Аьзабниинди атIабгура йиз къаблий.
Узу Жилин гъарай вуза, зарб гъарай,
Йиз хьугъ'вал – ув'ин ал, рягъимлу инсан!

Савзихан САВЗИХАНОВ
(1932-2013)

Савзиханов Савзихан Минатуллаевич 1932-пи йисан Хив райондин Зилдикк гъулаъ бабкан гъахъну. Багъри гъулан 7-д йисандин мектебдин къяляхъ дугъу 1950-пи йисан ГъванчИл гъулаъ къялан мектебра ккудубкІну. 1952-1955-пи йисари Советарин Армияийъ эскервалин гъуллугъ тамам дапІну гъафир думу, бицИдихъанмина зигъимлувалин ашкъъниинди агъюваларихъна зигури гъахъир, 1956-1958-пи йисари Зилдикк гъулан 7-д йисандин мектебдиъ мялимди лихуз хъюгъру. 1959-пи йисан Избербаш шагъриъ техникайин училище хъуркъувалиинди ккудубкІну, Каспийскдиъ «Дагдизель» заводдиъ лихури гъахъну. 1962-пи йисан Мягъячгъалайин бухгалтервалин мектеб ккудубкІну, сифте Хив РОВД-йин секретарди, хъасин Хив райондин машинарин рякъярин участокдин бухгалтердира гъилихну. 1968-пи йисанмина 1982-пи йисазкъан ляхниъ ужуб тажруба дубхънайи Савзихан Минатуллаевич райондин яшайишдин тяминвалин отделин сифте инспекторди, хъасин заведующийди лихури гъахъну.

1982-пи йисан думу чан хизанра хъади Дербент шагъриз удучІвну гъягъюру ва пенсияйин вахт хъайизкъан рукъан рякъярин мастерди лихури гъахъну.

Жигъил вахтарихъанмина Савзихан Савзихановди, чаз мюгълет ккабхъубси, ихъ гъуларин яшайишдиъ шулайи дигиш валарикан, жямяаьтлугъ ляхнарин хъуркъуваларикан, мюгъюббатнан гъиссарикан ва гъацира уъмрикан, гележегдикан вуйи чан жюрбежюр фикрар кагъзикна хури гъахъну.

ДЕРЗЕЧИ МАГЪИЯТ

**Мубарак ибшри яв гъуллугъ, дерзечи,
Хъуз мигъитан увлан касра аьрзачи.
Увкан ишри ляхин аьгъю кеспечи,
Палтар дирхру аьхю устад Магъият.**

**БицИганра дайва уву гъарзакар,
Ккунир вуйва гъам зарафат, гъам аьлхъбар.
Гъит сагъ ишри сяннаьтлу яв хилар,
Дирхурайи варитІан уччву палтар!**

Ихъ шубариз уву дирхру булушкйир
Алахъруси ишри гъарган машквариз.
Гъит учІруди гъубзри дерзечийин ул,
КъатІ дарибши рубдихъ хъапІнайи мурсул.

***

Сар кас шулу уьбхрур чан кІваъ инсанвал
Ва гъидритрур дубгуз чан такабурвал,
Аьгъя дугъаз дюн'я шлизкІа гъудрубзруб,
Буржи вуйиб – уьмриъ гъяни тум убзуб.

Тмунур шулу дюн'я тІараш апІури,
Инсанвалин шартІарикан улхури,
Ул имиди, тмуну ул адабгъури,
КучІал апІуз, шейтІан тІулар дургъури.

Фуж ву дюн'яйиин гъаргандиз гъузур?
Саркъан адар чан пай гъадабгъну гъушур.
Аьхиримжи вардарин саб вуда рякъ,
Вардин уьмриъ улубкъиди чвул, хябяхъ.

Даимвализ гъушиган флану инсан,
Пиди, фицир гъахънуш думу, вуш наънан.
Эгер думу ужур муъмин кас гъахънуш,
КІваин гъапІган, аьгъдруризра шулу хуш.

Нянайикк шул гъяким, халкъ туву масу,
Ватандикан гъапІур ниъ хъайи урсил,
Инсанвалин къанундиз аькси гъашир,
Гъидрибтур му жилиин чан марци шил.

***

Лигури машназ абайин,
Аьлхъюри дийигънай Исин.
– Гъаз аьлхъюрва? –

гьерхган Мазну,
Гъамциб жаваб туву дугъу:

– АпІурашра фикрар гизаф,
Айиз увхъан гьерхру саб гаф:
Гъаз кІаруди гъузна сумплар,
Лизи духъну кІулин чІарар?

Хил алдатну худлин кІуллан,
Гъяаьлхънийи шадди Мазан:

– БицІидар ву саб къад йисан
Сумплин чІарар кІулиндартІан.

Бабкан шлу вахтна инсан,
КІул'ин чІарар шулу дугъан.
Гъаддиз, белки, кІулин чІарар
СумплартІан йиз ву яшлудар.

ХутІилси а, дапІнай азан,
Маш абайин бицІи Мазнан.
Вахтну гъапІну думу къаби,
Мужри ккебкна йифу лизи.

ТАБАСАРАН

Гъурбан ишри яв ругариз,
Жан йиз ватан Табасаран.
Йиз иццрушназ дава-дарман
Фици шулдар ув'ин гъайран.

Гъи багъри халкъ дубхъна
машгъур,
Йиз ккунни юрд дубхъна шагъур.

Баяр хъавухъ дирбаш, игит,
Рюгълувал яв дарибши къит!

Поезддиъди гъягъюрайган,
Алахънийзуз жигбил баяр,
Рякъюн сюгъбат учу ккебгъган,
Гъапнийзуз, фужар вуш дуар.

Сарин ватан вуйи аран,
Къюрпирин хал вуйи дагълар.
Аърза кайи гъахъи йишвкан,
Адар кІури гъулайвалар.

Альимар духънавухъ артухъ,
Варди хъаІра уьмур гъи тухъ.
Улупури дявдиъ гъунар,
Улихъ гъучІвна гъи яв баяр.

Художникар вуяв шубар,
Халачйириъ тІаъра гевгърар.
Шаирарин адлу макан,
Йиз багъри юрд Табасаран!

***

Гъамци гъапи жвуву аран:
«Ужудар ву сирин дагълар,
Чру яйлагъар, апІру гъайран,
Уърхюз шулу марччар-малар».

Дагъдин жвуву гъапи дугъаз:
«Автобусар гъюрдар гъулаз,
Шулдар учухъ тІумтІар, жвугърийр,
Фициб ахъа гъулаъ хайир?»

Гъеерхьиган гъякъсуз улхбар,
Дерккуз гъитза дишла дурар,
Гъапизаки дагълу жвуваз,
«Иб тув узу кѳуру гафназ.

Багъри ватан шулу масан,
Адаршра тѳумтѳар, жвугърийир,
Кѳун апѳинай гъахи макан,
Уъмриъ фукъбан ашра жилгъйир!»

***

Уърудар ву кѳури вичар,
Варидарин тѳяъм саб дар.
Дураригъра гъя меълидар,
Ижмидар ва лап учѳврудар.

Рябкъюрашра ранг улариз,
Халис тѳяъм мелзнииин шул.

Рангариз гъилигну кѳури,
Тѳяамнан гъич гъавриъ даршул.

Гъаригъ гъяйи вичарси ву
Инсанарра жилиин му.
Садарик шул ушвнин гъунар,
Тмундихъ – хилар, зегъмет зигру.

ГЪАРИ

Гизафдар а ккахъдар хатѳа-балайикк,
Хабарсузди хулхъан, йишвхъан гъахъидар.
Вари ккахъа завун укѳу дифарикк,
Къисматну чав гъаѳруш, ухъхъан гъерхрадар.

Ахъю ляхнарихъ гъахъидар ѳиб адар,
Хъасин уъмриъ дурар швнубан алдакнѳу.
Усал ляхин гардандиъ а дибрисдар,
Уъмур хъаѳдар ахъхиризкъан чпин гъякълу.

Нягъякъвализ ял апѳура халкъари,
Лик иливнѳу намуснииин, гъякънииин.
Гъюкум ва халкъ жара даѳѳна му деври,
Хли пул айир деъна гъюкмин тахтнииин.

Гъякъна нягъякъ гъарган женгнаъ айиб ву,
Ахъхир адар дѳуму женгназ инсафсуз.
Гъякъ гъитѳибкѳну, нягъякъ абгуб аъйиб ву,
Вахтра уъмрин рякъюъ дубхъна сабурсуз.

Гъарсарин раккнарихъ дерд хъуз мумкин ву,
Дернаъра миж кивуз шулу уж'валик.
Касибризра хазна бихъуз мумкин ву,
Гъаци ибшри, умуд гъубзри закурик.

ЗАРАФАТ

ЮкІв шад шулу, хулаъ айган зарафат,
Зарафатну пчІу апІуру хажалат.
Сумчирсиб ву зарафат ай мярака,
МучІу йишвра апІуру диди аку.

Уьмур ярхиб ибшрийичъ, зарафатчйир,
Хьюлан кьюркьар ичв кІваин зат даришри!
Артухъ ишри ичв ужагъдиъ шад гьягъйир,
Пис инсанар рякьюъ-хулиъ даришри!

Зарафатназ айиб ву чан сяргьятар,
Хасиятназ лигну апІин зарафат.
Зарафатнак шулу айгъам, насигьят,
Зарафатну тутруври кІваз хажалат.

Гьарсаб хулаъ ибшри шад сес, зарафат,
Гьарсарин кІваъ гьузри аку хиялар,
Гьит ужагъдиъ гьатІабцири яркью суфра,
Деьруганси дидихъ гирами хялар!

Тартиб гьанІур С. Кюребегова

Нарусат НАЗАРЯЛИЕВА

(Шайр Шихмягъямат Гъямидовдин 2022-ни йисандин «Литературайин Табасаран» журналин 2-ни нумрайиъ чап дапІнайи «КкудукІура вари дустар» шиъриъ жаваб вуди)

Гъюрматлу Шихмягъямат! Увухъинди вуйи йиз гъюрмат ачухъ апІури, яв дуст Наврузан хпир Нарусат Назарялиева.

Увусдар адлу инсанар,
Гъаз адайкІан гъарсаб гъулаъ?
Гъязурди а вари гъуштІлар,
Хялижв апІуз уву хулаъ.

***

Яв мялимвал, яв шаирвал –
Къюбибра ву лап ахю ад.
Хъади хъана ахю шадвал,
ГъуштІилна гъач, Шихмягъямат.

***

Уъмрин бахтнахъ лиурайир,
Мягъячгъалайиз гъушунва.
Гъарган гъвалахъ хъади ккунир,
Бахтлу йигъар ккадаунва.

***

Жигъил вахтар шулдар гъархуз,
Фикрари жан ккабгънайиган.
Дерднан цІадлиз яв кІвак кубкІуз,
Уву кІваин гъаз гъахънийкІан?

***

Лап дикъатди аъян вууз –
Дубгну аяв юкІв дердери.

Ният дапІну ахю сабрис,
Лиурава ихъ уълкейиъ.

***

Хъана гафар албагури,
Ашкар апІуз ккунди айзуз.
Йиз кІваъ айи дердер вари,
Гюлейбатдиз пуз ккундайзуз.

***

КІваин хъиган Навруз – яв дуст,
Увура лап кІваин шулзуз.
Сар-сарихъна ахю гъюрмат,
Къюриддизра гизаф айчвуз.

***

Швнуб-сабан Наврузахъди,
Ич суфрайихъ деур вува.
Уъмур гъапІур дустарихъди,
Гъамус ички дипну ава.

***

ГъалатІар каш гафарик йиз,
Хил алдабгъуб тІалаб вуйиз.
Яв шиърийн гъайран хъиган,
ДидикІнайи бендер вуйиз.

25.05.2022г.

Къалухъ МИРЗА

УЪЗДЕН ТАБАСАРАН

Паччагъ, я хан, амир адру
Виляят ву Табасаран.
Зулум-зиллет, аъзаб адру
Азад уълке ву йиз ватан.

Дагълу нежбри гъялал зегъмет
Зигура гвачИниан аркбаз.
Вари гъзанж, вари девлет
Хура чан хизандин хулаз

ТПараш-чабкъун учухъ адар,
Дюзиб ву аъдалат-диван.

Ихтиярнан сагъиб – халкъар,
Яшайиш марциб вуйиган.

Уъзденвалин багъа ччвурназ
Варди апТура темена.
Уъзден ватан пакди уъбхбаз
Халкъди ижми аъгът даПну а.

Къалухъ Мирза бай вуза яв,
Дада ватан, багъри аъзиз.
Йиз мал-девлет, уьмурра, ав,
Увуз гъарган фида вуйиз.

ВАТАН

Лал шул бюлбюл адру багълар,
Шаир адру ватан шул кар.
Халкъдин нефес,
халкъдин гъевес
Гъарган шулу шаирин сес.

Ватан, увуз бахш вуйиз юкІв,
Шаир вуза, ва яв гъякъ лукІ!
Уву вува дада багъри,
Къабул апІин йиз кІван мяъли.

Мяъли апТурза дагълариз,
Сес атІабгруси гъарзариз.
Йиз мяъли, дюбхну, гъарзари
Гъюз имбу наслариз гъабхри.

Табасаран табар ягъал,
Агъязуз ичв уьмур-агъгвал.
Гъадабгъну йиз гаф учвухъна,
Учву тувай йиз халкъдихъна.

Къалухъ Мирзайин васият
Къабул апІин, Ватан, уву.

Шаирин кІван дугъри ният
Халкъдихъна тув, Ватан, уву.

РАЗИ ДАРЗА

Рази дарза, дюн'я ув'ин,
Бязидариз вува девран.
Бязидар, нивгъ алди ул'ин,
Ишури а, вува гъюжран.

Сар, аьлхъюри, шад ву гъарган,
Хъа агъзур ишура даим.
Сари ацІу дапІна гардан,
Сар хуш'вали дапІну лигим.

Касиб, уьлин къацІ абгури,
Варлуйин унчІвикк лиура.

Гъяжибугъдин кІашар хури,
Хилин рягъяриь рягъюра.

Бязидари зарна зиба
Бирхура, алабхъуз палат.
Бязидариз гъачІиганра
Кафниз иркъан бихъурдар зат.

Эй аьжузар, ичв бахтнан пай
Залумари гъитІибккнун а.
Ебхъай Къалухъ Мирзин гъарай,
Гъач апІурхъа дердназ чара.

ФУЖ ВУ ТАХСИРКАР?

Сарихъ лихура агъзур кас,
Дугъан девлет артухъ апІуз.
Халкъдиз уьлин къацІ адар гъаз?
Лихрур духъна аьжуз, ужуз.

Къанун-къайда дивна чІуру,
Аьдалатна диван адар.
Халкъдин уьмур дубхъна кІару, –
Му уьмриь фуж ву тахсиркар?

Зулми улихъ гъирчна халкъар,
Кулки кІажси, чуьлин гъарлан.
Касиб касдиз чара имдар,
Пеьси улдудура йигъан.

Жилик-ругдик ктарди пай,
Шулин жил'ин гъахъи инсан?
Сариз гъаз ву вари гъулай,
Сар ккачІаркІну гъагъну
дерднан?

Эй, дюн'яйин сагъиб Аллагъ!
Халкъдин яшайишдиз саб лиг.
Му зулум уьмур дар, валлагъ,
Вари аьлам дубхъна инжик.

Уьмриь уьжар архъна инкар
Абхъна гашна тІараш, чабкъун.
ГъуркІрадар дурариз мулкар,
Вари рябкъруб апІури ккун.

Хъа ихъ гъюкмин гъирмаж хъайир
Аллагъ духъна халкъдин кІул'ин.
Мална девлет булди айир
Деьна жаллатІ духъну гъул'ин.

Му замана, битІсиб гюрза,
Гъудрубзур, гъюр дидин аьхир.
КІурайир ву Къалухъ Мирза:
Тахсир кайир, махъан бахил.

ЗАЛУМ КАСДИЗ

Эй залум кас, инсаф апШин,
Гьарсабдин къадар айиб ву.
Яв зегьметнан бегьер ипШин,
ГьитИибКІну ипШуб аййиб ву.

АпШури девлет гьазанмиш,
Хазна диври ава наслиз.
МапІана инсанар азмиш,
Иб дириври сар Аллагьдиз.

Гьулхьан, хулхьан гьергра
яв халкъ,
Ничхрарси азад чюллериз.

Гашун духьну, шулайи тІанкъ,
Гьаз иб йивдарва эллериз?

Жилик, малик пай ктрудар
Маларси туврава масу.
Яв халкъ масу тувру базар
Уьмрикан гьаз гьапІва уву?

Эй мазлумар, саил-аьжуз,
Зиллетна гьам зигурайдар!
Мирзайи гьи кІура учвуз:
Дюн'я мици гьич гьубзидар.

ГИРАН МАПАН

Чюнгюр, гиран мапІан узкан,
Йиз гьабшиб дар жиниб увхьан.
Гьякъ гьардшарси вуйхьа халис,
УбчІвундар ихь ариь иблис.

Гьамус дуфна жара вахтар,
Дигиш хьиди уьмрин мукьмар –
Гюрчег сес ихь дагьлу чюнгрин
Эвез апШу сесну шюшкин.

Гьич сабанра мургар дагьлу
МютЮгь хьидар душмниз гьанлу;
Кьабул апШур ухди аьжал,
Юкъ апІайиз дугьаз аьжал.

Гьаддиз уву гьубз ихь цалик,
Узу дявдиь шулза шерик.
Чергес чуха шул увухьди,
Дирбаш кегьер шул узухьди.

Яв багахь шул къармукь бачукІ,
Узухь тур, хьуз душмнар
чІукІ-чІукІ.

Хизандихьди гьуз ихь разу,
Гьалханди уьрхиди узу.

Ихь мяьлийир дарди чаз хуш,
Гьанлу Надир дуфна нунуш.
Гьеле душмниз адар хабар,
Чакан апШруб ухьу каббар.

Белки, фикир вушул дугьан,
Чан ччвур кубкІси, ухьу бирдан
Кьамкъариин дийигьруси,
Хялижвси кьабул апШруси.

Гьич саб фикир мапІан узкан,
Гьяйиф дарзуз ихь юрднахь жан.
Хьиди хьана ухьуз вахтар,
Албагру ихь уьмрин симар.

Хьана, хьади мирас-варис,
Хьибди ухьухь халис мажлис.
Наслариз ад ебхьур дидин,
Белки, дурар шад шул ухь'ин.

Хьа гьадмуган, чюнгюр, дуст йиз,
Пидихьа шад мяьли цІйии.
Кьалухь Мирза аьгья увуз,
Зат гьашир дар гафнахь аьжуз.

ГЪЯЛАК МАХЪАН

Гъялак махъан, апІин сабур,
Сабур инсандин абур ву.

Гъялакур ухди алдакур,
КІуру саб мисал айиб ву.

Вуза кІури гъюкмин сагъиб,
Халкъдин кІул'ин гъурд
мутІубчван.

Гъюкум вуйиз кІури марцциб,
Халкъ уъмрихъан ярхла
мапІан.

Гъяйван дибтІну ичІи ахврихъ,
Даждиз хурма, мух маккабхъан.

Хъугъну сад йигъандин уъмрихъ,
Девир хил'ан миидипан.

Ппазйир итну зулмин къефсиъ,
Ахмакъ хъютар сархуш мапІан.
Кеф зигурза кІури уъмриъ,
Халкъдин девлет тІараш мапІан.

Шилкан вушра дуст дисайиз,
Ялгъузди гъузуб ужу ву.
Ккабхъуб фу вушра ипІайиз,
Иштагъ кади хъуб ужу ву.

Къалухъ Мирзайин хасият
Халкъдиз тувуб ву насигъят.

ХАЛКЪДИЗ ДИХ

Эй, йиз аъзиз Табасаран,
Багъри вуйи халкъар жвуван!
Ирандин шагъ – гъанлу Надир
Гъудужвна, ихъ даим душман.

Надир шагъдин къушмар дергна
Дербент шагърин гъалиъ зурба.
Ухъ'инара гъюжум апІуз
Дурар вари гъязур шула.

Гъудужвурхъа вари сарси,
Дагъдин игит асланарси.
Душмандиз мютІюгъ шлу кас
Дявдин майдандиз дарифри.

Дагъустандин халкъар, чвйирси,
Саб вуй дявдиз сатІи хъиди.
Авар, лезги, дарги ва лак
Гъардшар вари кюмек хъиди.

Бисуз шлур яракъ хилиъ
Гъязур вухъа дийгъуз ликри.
Ху апІурхъа, уьбхюз Ватан,
Бабан гъубхъу никкдинди.

Къалухъ Мирзин ебхъай чвуз дих-
Ватан уьбхюз йихъай гъаних!
Дирбаш абйирин уъмрикан
Гъит наслариз гъубзри тарих.

Гьжимягьмад ГьЯЖИЕВ

НАКЪВДИН ШИБАРИК ДИДИКІНАЙИДАР

Накъвдин шибарик шул тарих,
Жил`ин гьахьи касдин тяриф,
Дугьу хьаплу уьмрин кьисмат,
Имбударизра насигьят.

***

Ву жарариз гьаплу уж`вал гьарх, инсан.
Вуз жарари гьаплу писвал гьарх, инсан.
Аллагьдин ччвур гьарган кІваин уьбх, инсан,
Уву йикІрур вуйиб магьархан, инсан.

***

Гьаму накъвдиъ дахьнайири
УнчІв иливуб ккун гьапІнийи накъвдиин...
Дюн`яйихъ чан ул хьимийи...
Гьяйиф, шлуб дар унчІв иливуз накъвдиин.

***

Уьмриан гьушунва, намус уьбхюри.
Гьюбхюнва! Фаракьатди дахь жилиъ.

***

Дахь, багьалур!
Зиквдин ахин ибшривуз ихъ багьри руг.

***

Мушвакк дахьна адлу Камалил Башир,
Хуш кІалбарин машнаъ ригьдин нур айир.

Вахт дархъиди гъушну думу уъмриан,
Бахиларин, фендиграрин терс хил`ан.

***

Икрам апІурза яв рюгънан къувватназ
Ва фикрарин деринвализ фагъмин сагъ.

***

Гъялак гъахъунва, ккунир, накъвдиъ учІвуз.
Гъязур апІин багахъ гъюдли руг узуз.

***

Гъаму накъвдиъ даахна халис инсан.
Гъяйиф дарди халкъ бадали тувур жан.

***

Гъаму накъвдиъ аъзабнаъ а дишагъгли,
Веледариз макур гъапІу авали.

***

«Ич дадаи чан веледар
Къюб йишваз пай гъапІинийи.
Сарпидар вуйи ккунидар,
Тмундар – ярхла дерккнийи», –

– Гъамци бикІна гъатму шибдик.
Яраб фуж вуйкІан думу?
Учв йикІайиз, гъаму гъвандик
ГъидикІнийкІан гафар му?

***

Яв уъмрин рякъ фукъан ярхиб гъабхъишра,
Аъхир, инсан, диди ву хур накъвдихъна.

***

Уъмрин гъайгъушнарехъан гъитІикІунва,
Ах, йиз ккунир, нивкІ апІин увуз даим.
Варибдиз дупну «ваъ», узхъан гъушунва,
ДапІну узкан йитим, аъжуз ва саил.

***

Шаду йигъар гъапІинийва узуз бахиш.
КъутІкълидарра увухъди гъапІза дадмиш.
Ужубдизра, харжибдизра баркаллагъ,
МучІу накъвдиъ кюмек ишривуз Аллагъ.

***

МучІу накъвдиъ аьзаб шул, кІур,
Аьзаб шул, кІур, чара адру.
Мушваъ имтигъян тувур, кІур,
ХъапІу уьмрин Жил`ин аку.

***

Уьмур ухъуз гъябкъю нивкІ ву
Сяргъят адру даимлугъдиъ.
Ухъуз гъубзруб аьхират ву –
Ихъ мичІли хал даимлугъдин.

***

Аьхират гъубзруб ву, кІура,
Дидиз аьхир адар, кІур.
Аьхиратдин хал ухъузра,
Му шаксуз ву, къисмат шул.

***

Эй багъри Жил!
Аманат вуйиз увухъна йиз ккунир!
Биса йиз хил –
Узу вуза ув`ин умудлу вуйир.

***

Йиз уьмрин пайдагъси уву гъахури,
Уьмур хъапІнийза яв гъайгъушнаъ ади.
Ву тадагъну узхъан инсафсуз узри,
Йиз гирами гъиссар саймиш дарапІди.

***

Багъри Жилилан, йиз ккунир, гъушунва,
Гъитну узуз хажалатна дердна гъам.
Ялгъуз уз`ин гъайгъушнар иливунва,
Тувну узуз гюзел веледарин гъварч.

***

Му шибдик ка къянцар, табушв, гаварзал,
Гъатмунубдик – гажин, дураг ва язал.
Дахънахъиди мушвакк кеспагълийир гужал,
Пай кидривдар уьмирь ляхнарик усал.

***

Жут йицарна юркагъ, дуруц ка гъамдик –
Халис нежбервалин лишнар чиб дарин!

Му шибдикк кка инсандиз ризкъ туву кас.
Икрам апІурхъа чан гъялал вуй кеспназ.

***

Халачийин шикил капІна му гъвандик.
Гъялав ваъ, хъа халис халча, гуг али,
Гъубхуб дагълу шуран тІубари зирек.
Мушвакк дахъна гъизил хиларин эйси.

***

КІару дубхъна гъатму шибдин гъацІахъна.
ЦІин ялав утІубччвну, кІур, му накъвдиан.
Терс, фасад кас гъафиган жили чахъна,
ЦІа гъивну, кІур, дебккуз дархъиб ругдихъан.

***

Уъмрин девлет хайлинси гъапІнийва уч,
Хъергну дидихъ я йигъ, я йишв дарпиди.
Девлетну яв уъмрин аьхир гъапІну пуч.
Гъубзну думу, увуз герек дархъиди.

***

Тай вуйиган, Аллагъди къисмат гъапІу,
Яв ккунириз уву вуйи лап багъа.
Яв вакили, шли-вуш кІул`ан адау,
Фендигарвал гъапІну яв аку бахтназ.

***

Жилириз яв вафасузвал гъябкъиган,
БецІ гъапІну, дугъридан, кІван дериндиан.
Пай апІуз гъабхъундар дугъхъан мюгъюббат,
Айиган му ляхниъ ккудрубкІру тюгъмат.

***

Уъмрин чагълариъ ву узхъан гъушунва,
Арццну фтихъ-вуш тамарзу имбу улар.
Аьгъязуз: ву шюшдин улар арццунва,
Сабсан ражну рякъюз багъалу кІалбар.

***

Рякъюн исикк гъвандин бяргъял за дубхъна.
Дидин кІулихъ рас дарапІу шиб хъубсна.
Ярумчугъди кацахна шибдик гъярфар,
ГужнииндитІан урхуз шулдар гафар:
«Гъаму бяргъликк дачІаркІна Шябуйин хпир,

Мирасари гъванар йивури гъакIир,
Эдеб адру касдихъди гаф саб гъапIур,
БачукI ликриккан дапIну, гъергну гъушур».

***

Уж`вал, жумартвал юкIварин хазна ву,
Магълуб даршул ужуб ният айи кас.
Аку уж`вал ибшири ичв уъмрин къанун,
Писвализ йишв дибрихъри юкIвариъ пак.

***

Эй инсанар, уьбхяй учву дугъривал,
Думу къимат адру зурба девлет ву.
МапIанай гъа сар`ин сари хаинвал,
Думу инсан бейгъуш апIру зегъер ву.

***

Я инсанар! Дугъривалин къанунар учву уърхяй.
Гъякълувал ву варитIан багъа савкъат.
Ичв гъуншдин девлетниин бахил махъанай.
Бахилвал ву инсан чIур апIру дакъат.

***

Инсан, махъан девлетнан лукI,
Диди уву бейгъуш апIур.
Инсанвал уьбх, саф апIин юкIв,
Диди яв къимат за апIур.

***

Абайиз пуз шулин аба,
Веледдикан чаз лукI гъязур апIуруш?
Веледдиз пуз хай шулин бай,
Къаби абин кIваз чав мичIливал хуруш?

***

Дагълариъ шул гъар жюрейин булагъар,
Гъарубди кIур учв багъа апIру мукъмар.
Агъю шулхъуз къимат гъарсаб булагъдин,
Таниш хъиган ухъу, шид дубхъну дидин.

***

Уъмур, аку умуд адру,
МучIу ву ваз адру йишвси.
Уъмрин даягъ вуйихъ думу,
Умудсуз кас гъич даришри.

***

Му тепейикк аьзаб зигурайри
Кюмекнан хил саризра гьачIабккундар.
Хьа гьи милин гьагьюраи юлчйири
Сарира му касдиз дюаь гьапIундар.

***

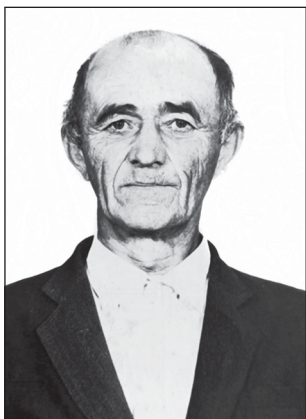
Мушвакк дабхьну, баркаллагьсуздин майти
Гизаф вахтна аьзабар гьапIну дадмиш.
Чаллантина саб уж`вал апIрур дайи,
Чаз гьапIу уж`влианра шуйи чашмиш.

***

Инсанариз хуш дайи мушвакк ккайир,
Рякьюз-агуз дару ягьурсуз саил.
Вуйи уьмур, инсан ккунир, табиаьт;
АпIрур вуйи уж`вал ва марци тIаьт.

Му накьвдихь хьубсну аии гьвандин машнаь
Гьайгьудар хилари адатIна гафар:
«Уьмрин гьацIаь гьазанмиш гьапIну гьюрмат,
Аьхиратдиь Аллагьди тувур рягьмат».

Багдадин ВЕРДИЕВ

Ихъ ватанагъли, мялим, тарихчи, Гъвандикк гъулан аьгъали Багдадин Вердиевдин му шиърар йиз хусуси архивдиъ ади хайлин йисар вуйи. Думу вахтари, белки, узу му яратмишариз йиз жигъилвалин тахтналан лигури гъахъуншул, хъа, мумкин ву, узуз дурар къайдайиз хуз лазим вуйи тажрубара ади гъабхъундаршул. Гъар фици вушра, Багдадин Вердиевдин шиърар узу гъюрхюнза ва гъамус узхъан удукъганси тартиб гъапунза. Думу чав узуз насигъят тувру касра, юкІв убгру инсанра, кюмекназ гъай кІуру гъарашугъра, гизаф месэлийриъ уртагъра гъахъунзуз. Багдадин Вердиев поэзияйихъна, багъри ва жара чІаларихъна маракъ айи ва гъайгъудар инсан вуди гъахъну. Думу хайлин йисари Гъвандиккарин къялан мектебдин директорди, хъа чан уьмрин аьхиримжи йисаризкъан багъри мектебдиъ тарихнан дарсарин мялимди гъилихну. Багдадин Вердиевдихъди гаф-чІал апІуб ахю ягъур гъабхъунзуз, дугъу кІурайибдихъ хъугъуз ккун шуйи, дугъан насигъятари ва теклифари умуд чІивиди уьбхюз къувват тувуйи. Дугъу ярхи ва фагъумлу уьмур хъапІну, му жил'ин чакан гъяни фикир, кІваан вуйи хусуси гаф гъибтну. Думу гафнан вари гъавриъ дархъузра мумкин ву, му шиърар поэзияйн уьмаратар ву кІурадарза, амма цІарариъ айи ачухъвали ва хусусивали юкІв сикинсуз апІуру. Гъадму даринхъа поэзия!?

*С. Кюребегова,
Дагъустандин писателарин Союздин секретарь*

***

Алабчу цІикІв уьмрин уж'вли
Алдабчура гъи писвали.
Инсаф адру душмандинси
Убччура кІул йиз фикрари.
МичІал гъапІну мукрин сюгъри
Йиз жан. Цигъра шулдар мани.
Гъул-хизандин улиъ зазси
Лицураза. Фуж ву гъавриъ

Айир, артухъ духънайи йиз?
Фуж ву сакъур гъаму девриъ
ИчІи гъабхъи хил бисрур йиз?
Гъагъ аьзабнан гъафунзухъна,
Аьжюз апІруб гъисиб йигъан.
Инсандин юкІв гъарзси дубхъна,
Ву думу гъарз уьмрин фигъан.

Гъей, дуст, увуз гъи узуси,
Гъаз рябкъдарвуз уъмрин аьхир?
Гъубгну йиз вахт сефил шамси,
Къабишин ву уъмрин тахсир.

Гагъ заина, гагъ асина
Гъяса хъади лицураза.
Къифсиъ айи жакъвси йисир,
Йиз хлинцарихъ лицураза.

Лепе кадру кІван ялавнан
Эйси гъапІну уъмри узу.
Рябкъюрайган жвуван нукъсан,
Шадвалихъ шулу тamarзу.

Гъубгу мухриъ дерд дабхънадар,
Ибшурашра жиниди юкІв,

Жил'ин дубкъуз даршули гъи,
Тпуннаъ убжна чІал йиз бабан
Истисмар, кІул'ина гъафи,
Ими кІваин яв тарихнан.

***

Лицбу йиз юкІв гъадабгъура,
Йивурашра лик сабдихъ саб.
НаанкІа кІваз адар файда,
АпІураза йигъар гъисаб.

Гъисснаъ убчІву кІару битІру
Гъивунзуз кІир, кайи агъу,
Гъагъси гъубзну йигъаз йикІру,
ЮкІв ипІури, думу агъу.

***

Фикрарихъан мюгълет адар,
Йиз гъалатІнан духъназу лукІ.

Хъунти гъисс гъи либцура кІваъ,
Вахт алишвлан гъирибшвну йиз.
ФукІа уъмриъ ккундариз ваъ,
Аку дубхъна нурси гъякъ йиз.

***

Саб гаф – аьраб, сабсан – урус,
Фу гъубзуйкІан, йиз чІал, увкан?
ГъапІрава чІалнакан, йиз дуст?
ГъапІур баб-чІал ухди кІваълан?

***

Дифар, наана гъягъюрачва,
Гъирчнаидар улихъ микІлу?
Узуси гъаз лиурачва,
Му вахтнини духъну шаклу?

Гъамус вари гъабхъну ярхла,
Йиз ругдиин духъназу яд.
Наънан-вушра гъюру бала,
Хурагнахъ гъи жараб хъа дад.

Вуйуз дюн'я гизаф ширин,
Рякъ ликари дубгъру вахтна.
Ваз дубсуйи йиз гъюниин,
Ва тувуйи багъди мейва.

Дифар...дифар... УкІу леъфар
ГъатІарццначва вуйибси зав.
КкудуркІура сарун гафар,
МучІу гъабхъну уъмрин гъалав.

***

Дустран хилиъ гъубзри йиз хил,
Дуствалихъна эллер хури.
Хъа гафнакра кибшри кани,
Ислягъвализ акв йивури.

Гъяни фикрар кІулиз гъюри,
Жил ихъ шлубси аку майдан.

Ватандихъна вуза дугъри,
Йиз кІваъ дагъси айиз ватан.

Вафалуди гъузри юкІвар
Саб фила-вуш сатІи гъахъи.
Битмиш ибшри ихъ уъмрин гъар,
Дустран хилиъ гъубзри йиз хил.

***

Удукъуру инсандихъан
Фу ккунш апІуз,
гъахъиш къастар,
Удукъуру инсандихъан
Вари ккебгъуб апІуз къатІар.

Туву пайнан хъапІуси вахт,
Тмуну жвуран апІин яв лакІ.

Гъял гъялалди швякърикк
кка бахт,
Шулдар бисуз, иливну лик.

Умуд гъарган шулу гъагъи,
Жвув умудсуз гъагънакк гъ-
ахъиш.
Му авадан дюн'я гъагъи
Шулу ухъуз, миж гъудубгиш.

Пирмягмад КЪАСУМОВ

УЖУВЛАН ШИЛ (Китабдиан)

Таригъулдин чвуччвун риш

Узу ихтилат ккебгърайи яшлу, амма дичІвлу ва фикирлу дишагълийихъди сифтена – сифте Мягъячгъала шагърин «Ўзбекгородокдин» ипІру-убхъру сурсатарин туканарикан сабнубдиъ хабарсузди гюрюшмиш гъахъунза. Думу гъарсариз учв хуш хъуз гъитрур ва ухди таниш'валиъ учІвуз шлур вуйи. Рябкъюрайиганси, тукандиъ лихурайи шубари гъадму дишагъли чпихъна гъювал гъарган ахю шадвалси гъисс апІуйи, фицики дугъу рягъятди дурарин тІагърушин гъадапІуйи.

– Фицдар ужудар гъафунар духнайичв тукандиз, ужудар шубар? Никк, хах, мас, ччим айин, сппар адру бабаз? – гъар ражари гъафиган, Гъяфизат бабу дурарихъан гъамци гъерхри шуйи.

– Жарадариз гъа даркІарча, хъа увуз вари айич, баб, – туканчи шубари чпин гъуншдиз имшахвалин жавабра тувуйи.

Ав, Гъяфизат баб неинки чпин хуларин улихъ хъайи тукандиъ лихурайидариз, хъа гъацира гъадушваз гъюру мягъялиъ айидаризра къадарсуз ужур инсанси, ширин гафариинди улхувал албагуз шлу сюгъбатчиси ва ужур насигъятчисира аьгъяйи. Саки гъарсар касдиз учв ккун апІуз гъитру аьгъвалат арайиз хру ва шараит ккабалгру Гъяфизат бабахъ дурарин юкІварихъна вуйи «ачар» хъайиси гъибгъуйи. Дугъаз варидарихъди таниш'валиъ учІвуз чаз урус, азербайжан ва дагъустандин саб жерге чІалар аьгъювалира кюмек апІуйи.

Аьдати дагълу дишагъли, гъич саб жюрейинра фурсвал ктру, уьмрин девлетлу тажруба уч дапІнайи Гъяфизат баб иллагъки Табасаран ва Хив районарин тарих ктибтуз аьгъю чІиви шагъидкар вуйи. Дугъан машназ дуфнайи цІаркъарикан гъарсабди жа – жаради гъаму дишагълийи ккадапІу уьмрин читин жилгъйир ачухъ апІруганси гъибгъуйи.

Гъяфизат бабан аьламатнан ва читин уьмрикан вари жюрейин мялуматар гъадагъбалан къяляхъ, узу ахю разивалиинди гъаму дишагълийихъди таниш

хъпан бадали, думу яшамиш шулайи хулаз гъягъюз, чан хутлариз дугъу туврайи тербияйин тясирлувал рябкъюз, чИвивалин гиссвал фициб вуш агъю апІуз кІури ва, гьелбет, йиз журналиствалин кьалмиккан саб ужуб макъала ккадапІуз къаст гъапІунза.

Узура йиз хизандихъди гъадму Гъяфизат баб яшамиш шулайи хуларихъан 50 метр манзилнаъ ерлешмиш духънайи хъур мертебайин хуларийъ («Узбекгородокдийъ») дуланмиш шулайза. Ав, гъякьикъатдийъ гъуншйир шулайча. Халкъдин мисалиъ кІурайиганси, «ужур гъунши ярхлаъ айи багахълутІан багахъна шулу». Гъаддиз гъаму хизандихъди таниш хъувал метлеб вуди, саб ражну дурариз хялижв гъахънийза. Ав, фунур касдиканра ужуди агъю хъпан ва кІваин гъубзруганси бикІбан бадали, думу яшамиш шулайи ужагъ, агъвалат, дугъан багахъ хъайи инсанарин – хизандин вакиларин, гъуншйирин дугъахъди вуйи янашмиш'вал фициб вуш дабгну-дябкъну ккунду. Хъа му ражну аълава вуди сабсана тереф ашкар апІбан вазифа йиз улихъ дивнийза – чан вари фагъумлу уьмур дагълу гъулаъ гъапІу дишагълыйин шагърин яшайишдихъна вуйи вердиш'вал агъю апІуб. Гъяфизат баб чан албагу хизандихъди Энгельсдин ччвурнахъ хъайи кючейин 32-пи «б» нумрайин хуларин аъхиримжи хъубпи мертебайийъ яшамиш шулайи.

– Белки, гизафдари мициб ягълешназ удучІвруган, лифтнакан фикир апІури шул. Хъа узу, лифт айишра, ликригъди удучІврийза, – узу чаз гъаму жюрейин суал тувруб агъяди, Гъяфизат бабу сифте вуди чав гъаму темайиан улхуз хъюгъю. – Жан бай! Инсан сацІибкъана гъяракатнаъ ади ккунду, эгер ифдин табар къайдайиинди дилихну ккундуш. Ягълешназди ликар алдагъувалиан сацІиб аъзият шулушра, амма хъубпи мертебайиз удучІврували йиз жандиз сагъвал, цІийи къувват тувруганси гъибгъурзуз.

Гъаму гафар гъапихъан, 74 йисаъ айи Гъяфизат баб йиз улихъ гъучІву. Маншаллагъ, думу рягъятди ва пчІуди хъубпи мертебайиз удучІву. Учуз ракнар арщу дугъан худул баяри учу кьюридра ккунивалиинди чпин къялаъ тІау. Мугъан худларин улариъ чпин бабахъна вуйи дерин ккунивална тамарзувал рябкъюрайи.

– Нагагъ узу кюб, шубуб саяътдизди хул'ан удучІвиш, худларин гьерхбар-хъерхбар яваш шулдар: наан айва, баб; гъаз къан гъапІнийва, баб; увухъди учура гъаз гъухундайва, баб... – Гъяфизат бабан гъаму гафариан чахъна чан хизандин вакиларин ккунивалин битаввал рябкъюйи.

Думу хул'ан тек-бирра удучІвур даий. Пагъру гъабшир, гъуншйирихъди гафар– чІалар апІузтІан. Гъяфизат баб чпин хуларигъ ккудудукІру жвилли ляхнаригъра диривал улупрур вуйи. Дугъаз шагърин саягънан культура айивал мялум шуйи. Гъамциб яшнаъ айи, уьмрин ахъюнуб пай дагълу бицІи гъулаъ гъапІу жара дишагълыйири, белки, шагърин вердиш дару уьмриз наразивал улуприйи. Хъа Гъяфизат бабу – ваъ. Дугъан гъаму гафарииз ахъю мяна айи: «Наан жвуван хизан аш, гъадму багъри йишв ву. Фунуб шагърийъ, гъулаъ, райондийъ ашра, дурар саб Ватандин йишвар даринхъа?! Гьелбет, ву».

Узу жилин инсанди гъибтру шилнакан, яшамиш хъувалин метлеблуваликан улхуз хъюгъиган, Гъяфизат бабу думу сюгъбат мяналу гафариинди мюгъкам гъапІнийи. Дугъан улхбари чав ккадапІу ярхи ва мяналу уьмрин натижа йивурайи.

– Аллагъдиз шюкюр ибшри, ухъуз мициб девир тувбаз! – гъапнийи дугъу, чаз гъябкъю читин вахт, гашлу йисар кІваинна хури. – Ихъ уларикк рябкъю-райи гъийин бахтавар уьмур бадали женг гъубху фукъан дирбаш, адлу инсанар гъаму дюн'яйилан гъушундаринхъа? Ав, йигъ-йишв дарпиди, чпиз архаинди нивкІ адарди, багъри Ватандин абадвал бадали дурумлу зегъмет– зиллет гъизигдар.

Гъяфизат бабан бици вахтнан йисар тясирлудар гъахъну. Дурарин хал неинки багъри Асккан Яракк гъулан, хъа гъацира жара гъуларин, Хив, Табасаран, Дербент, Къасумкент районарин жигъиларизра революцияйин жанлу фикрар тарагъру мядан вуди гъабхъну. Гъаз гъапиш дурарин багъри ими Таригъули Юзбеговди революцияйин женгариъ мягъкам хъуз шерик вуйи жигъилар жалб апІури, дурариз чав Бакуйин большевикарин тешкилатдиъ гъадагъу агъьювалар тувбан вазифа кІули гъабхурайи.

Гъяфизат Агъмедовайи гъадмугандин йисар кІваин апІурайи:

– Ич Таригъули имийи чахъна гъафи чан фикрарин юлдшар, уьмриъ тІаъну ккуни хайирлу дигиш'валарикан умудлу сюгъбатар даранІдикъан гагъди, деетурдайи. АпІру гъарсаб гаф «терезариин» иливуйи. Думу вахтари, гъелбет, мучІу ва авам гъуларий асас вуди уьмрин къисмат, уьлин къацІ ханар-бегларин хлиъ айи шараитдиъ, дурариз къаршуди ачухъ женг гъабхуз думукъан рягъятди дайи. Амма ич Таригъули имийиз гъич саб жюрейин жазайихъанра гучІурдайи. Гъаз гъапиш думу учв Бакуйиъ лихури гъахъи йисари читин женгариъ гъадми гъахъир вуйи.

Йицџихъуд йисаъ ади ич ими чав кџул'инди учв уърхбан, гъич сариканра асиллу дарди яшамиш хъпан, уџлин къацџ абгбан гъайгъушнариъ учџвну. Бакуџин нафтлин буругъарихъ лихури гъахъи вахтна дугъан фикрар гъадмуган саб жюреџин рякъ кадабгънайи, чавси цџийи уъмриз ккилигурайи революционерарин фикрарихъди сатџи шулу. Узу думуган ургуд-миржид йисаъ айи набалугъ риш вуйза, амма ич имийи гъадмуган дуствал уьбхюри гъахъи юлдшарин гъайгъушнарин, дурари апџури гъахъи гафар-чџаларин мянайин гъавриъ шуйза, гъадрарин арайиъ гъахъи хайлин аьшкълу ихтилатарра кџваин илмийиз.

Жигъил баяри чпин арайиъ бегар-ханари апџру инсафсузвалар, дурари касибарин зегъметнакан кисиб ктабгърувал, гъадрарин терефнаан тухъди яшамиш шулайивал тянкъид апџуйи. «Касиб адмийиан ифи учвубхру дицдар гъярамзадџир фикрин душмнар вуйиз», – гъамци кџури шуйи рягъматлу ич Таригъули имийи чахъди сюгъбатнаъ айи ихтибарлу ксариз.

– Якъинди абгъязуз, – текрар апџуйи дугъу, – гъелелиг девлетлуйирин гафназ-чџалназ тясирлу къувват а. Амма гъадму алчгъари халкъдин улихъ жаза гъадабгъру вахт – саяът гъибди!», – Бакуџин пролетариатдин вакилари гъамци кџури шуйчуз.

Ав, дугъан мелзналан гъамцдар гафар гъаци аьдат бадали улдучџврудар дайи.

– Гъелбет, гъелелиг революцияџин рюгъназ хас вуйи дикъатлу фикрар кџваъ утџукъну адру, вари терефариан бегар-ханари чпиз айи девлетниинди илзигру шараитдиъ дугъаз адмийир сабпну чан терефназди илтџикџузра читинди алабхъуйи.

Ич хулаъ гъулан ва гъунши гъуларин агъалџирихъди, иллагъки жигъиларихъди, кми-кмиди ккудудукџру ихтилатар гъягъюри шуйи. Хайлин улхбар чпин арайиъ дурари жиниди тешкил апџуйи. Узу дурар айи хулаъ учџвубси, Таригъули имийи, йиз гъюник кучри, кџуйчуз:

– Узуз гъюрматлу ксарихъди гафар-чџалар апџуз манигъвал мапџан, удучџв, Гъяфизат! Ич ихтилатар увуз герек вуйидар дар. Гъелелиг уву бицџиди имива. Гъан, йиз ужур, кючейиз гъарах, увуз сейир апџин. Хъа гъамусаяът учуз гъарсаб дакъикъа багъа вучуз.

Гъачџинтџан хъюгъну, лап хябяхъдизкъан дурарин гафар-чџалар ккудукџдайи. Думу жигъил баяриз ич имийи Бакуџин большевикарин комитетди гъапџу гъунарлу ляхнарикан, учв революцияџин женгнаъ активвалиинди иштирак хъуваликан, полицияџи гизаф ражари дисбакан, гъизгъинди улхбар-рахбар апџбалан къяляхъ, душтагъдиъра кмиди итбакан ктибтуйи.

Улихъ ккимиди пуб лазим вуки, Гъяфизат баб, чан яшлувализ дилигди, зигъимлу, ккудубшу аьсрин сумчџудпи йисари чан багъри ими Таригъули Юзбеговдин гъозчиваликкъди урхуз-бикџуз мумкинвал гъабхъи табасаран дишагъли вуйи. Гъаддиз дугъаз гъадму савадсуз йисаритџан гъюкумат къурмиш апџбаъ ахъю аманат дивдар, аџитџи ва чџат терефнан душмнар, саб гафниинди, ихъдар фуужар вуш, хъа тмундар фуужар вуш, жара апџуз ужуди аьгъяйи.

Узуз Таригъули Юзбеговдихъди вуйи чан багахълувалин ччиварин вари терефар аьгъю апџуз ккунивалин гъавриъ гъахъиган, Гъяфизат бабу цџийи далилар ашкар гъапџнийи.

– Йиз гага Мирзагъясан Таригъули Юзбеговдин ахъюнур чве вуйи. Бакуйиъ Таригъули ими дустагъ дапІна кІуру хабар гъафиган, ич гага дугъахъна гъягъбан, дугъ ’ин улуркъбан метлебниинди Бакуйиз ликриъди (яягъди) рякъюъ учІвнийи. Хайлин читинвалар ахъ дапІну, дугъу чан бицінур чве итнаи дустагъ гуж-балайиинди дабгну, дугъахъди гюрюшмиш гъахънийи. Багъри чвийири чпи сагІиди айи дакъикъйир бушди гъаундайи, хъа гъамциб агъвалатнаъ гюрюшмиш хъуз ккабхъу мюгълет мянфяаътлуди (хайирлу мялуматар, хабрар агъюу апІбиинди) ишлетмиш гъапІнийи. Дюз гъапиш, ич гагайиз думу дустагъдиъ ахъуваликан лап къандитІан агъюу гъабхъундайи. Хъа дустагъдиъ айирин чан чвуччвухъди апІру гафар революцияйин рюгълувал кайидар гъахъну.

– Йиз гъякънаан дердер мапІанай, ихтибарлу ксарихъди гафар-чІалар шлу йишварихъ революцияйин ялав багарихъди Дагъустандизра ктубчІвиди кІури, халкъ рюгъламиш апІанай, хажалат мизиганай, абзиз чве. Багарихъди дустагъдиан удучІвидиза. Гъулазра гъидиза. Амма йиз кІваъ утІукънайи революцияйин женгнанкан вуйи фикрар, фу дапІнура, кІулиз адагъидиза. Бакуйиъ революцияйин гъяракатназ жигъилари цІйи къувват хура, гъаддиз думу йигълан-йигъаз гужал шула. Революцияйин женгнан ялав (хъана ва хъана текрар апІураза) ихъ дагъларизра ктубчІвиди, – биціну чвуччву чан ахъюну чвуччвуз жиниди, жарадар гъавриъ адрахъру багъри табасаран чІалниинди дустагъдин цалхъан чан кІваъ утІукънайи фикрар ктитурайи.

Ич гагайиз чахъди дустагъдин цалариъ гафар-чІалар апІуз тувнайи вахт абхирихъна гъюрайиган, Таригъули имийи гъапІу абхиримжи гафар гъамцдар вуйи: «Жан йиз гъардаш! Увкан ккуниб яв, ихъ хизандин сагъ’валтІан дариз. Мумкинвал гъабхъиш, узуз саб къалмин къатІ хъадапІ. Бихъуруш, бикІру саб кІажузра лигарва. Хъа нагагъ кІаж дибрихъиш, дустагъдин цаларик ихъ чІалниинди бикІарза. Гъаци вуйиган, шулуш, узухъна къалам хътапІбан гъаразнаъ йихъ, чве».

Баркаллагъ кІурайи дакъикъйириъ ич имийи йиз гагайихъна жиниди китаб туври, гъапнийи:

– Аман чве, думу шлубкъан ухди яв гъючІакк ккив. Ахъю регъбер Лениндикан вуйи китаб увухъди гъайибх. Думу узуз айи-адру асас хазна – девлет ву. Думу багъалу дустру багъиш дапІнайиб вузуз. Багарихъди Ильичдин фикрар ихъ дагълу гъуларизра тарагъиди. Гъадму ляхниъ гъаму китабди узуз хайлин кюмок апІруб агъязуз...

Хъасин саціб вахтналан Таригъули ими гъулаз гъафнийи. Гъаму гъудуркъу жигъилин дирбаш ляхнарикан гизафдариз агъюу дубхънайи. Дугъахъна, Бакуйин дустагъдиан гъафирихъна, азербайжандин пролетариатдин революцияйин женгнанкан мялуматар гъадагъуз кІури, хайлин инсанар гъафнийи ва дугълан илтІишнайдари дугъаз суалар туврайи:

– Касибарихъна жил чпиз ишлетмиш’вализ тувди, кІур. Дишагълийириз жиларихъди барабар ихтиярар хъпанди вуйин? Абжуз касибарин фун абцідин?

Таригъули имийин сюгъбатнахъна вуйи аьшкъ за шуйи, фицики дугъу гъамцдар умудлу гафар апІуйи: – Ав, гъуландар, райондин гъуларихъ колхозарра кърумиш апІиди, касибариз жилра тувиди, гъизигу зегъметнан гъякъи дидин эйсийихъна рубкъиди, дишагълийири жиларихъди сагІиди урхру ва зегъмет зи-

гру вахтра гъибди. Саб гафниинди, их дагълу вияляятдиъси, вари уълкейиъра цийи общество кърмиш апІбиинди, инсанарин дуланажагъ вари терефарин ужу хъибди.

Юзбегов анжагъ китабарий дибикІнайибдихъ хъугъбиинди фаркъат шлу кас даи. Дугъу душмарихъан ватан уьбхбаъ улупу хусуси гъунарарикан тарихдиъ хайлин дибикІна. Деникиндин къушмар, тюркерин офицерар терг апІбалан къяляхъ, Таригъули Юзбегов Кюре округдин ревкомдин председателди, хъасин округдин милицияин начальникди лихуру.

Гьяфизат бабан, думу йисартІан, чпин ими Цийи гъул'ин Табасаран рай-исполкомдин председателди гъилиху вахт ужуди кІваин илмийи, гъаз гъапиш думуган І5 йисаъ айи риш дугъахъна кми-кмиди хялишди гъягъюри ва дурарин хизандиз чахъан шлу кюмекар апІури гъахъну.

– Думуган маллийринна кулакарин Таригъулдихъна, ичв хизандихъна вуйи наразивал ачухъди рякъюйин? – узу гъамциб суал тувиган, Гьяфизат бабу гъадмугандин йисари чпин гъуландариз мялум гъахъи ва халкъдин арайиъ тарагъури шлу гъамцдар пашман хабрар кІваин гъапІу:

– Таригъули имийи ляхнин асас метлеб – кулакариз, бегар-ханариз къаршу женг гъабхувал, цийи уьмур ккабалгбан гъайгъушнаъ учІувал вуйи. Гъаддиз ханар-бегариз Таригъули девлетлуйирин душман вуйиваликан ужуди агъяйи. Дурари гъуларин кавхйириз хабрар хътаури шуйи: «Таригъули йивну йикІуз шулдарш, дугъан бализ макур апІнаи, йивай. Слин ахъюбна бициб даршул», – кІури.

Ич имийин бализ Агъмадхан кІуйи. Думу ич гагаи хулаъ гъитІикІну уърхюрайи. Бандитарин, кулакарин му балихъна вуйи хъял яваш шуладайи.

– Агъмадхандиан ифи удубуз шюшке гъязур апІнаи! – хябхъдихъна гъулан улхантина гъягърудари гъамцдар сесер деетуйи. Амма дурарихъан Агъмадхан йивну йикІуз гъабхъндайи. Хайлин йисари думу гъуландарин арайиъ цийи Ватандин сабпи хъуркъуваларикан ихтилатар апІури шлу сюгъбатчи гъахънийи. Ватандихъна вуйи чан ккунивал гъаци къру гафар апІбиинди ваъ, хъа читинвалиъ ахъу шараитарий, жвуван Ватан бадали вуйи женгарий иштирак'вал апІбиинди улупнийи. Агъмадхан Ватандин Ахъю дявдиъ иштирак гъахънийи ва Украина азад апІбан женгарикан сабнубдиъ ингитвалиинди гъакІнийи. Дугъу чан абайи туву «Ватан бадали фукІара гъайиф мапІан, йиз бай!» кІуру насигъятнан жавабдарвал чан уьмрин лап ахъиризкъан гъисс апІури гъахъну.

Табасарандиъ ва Дагъустандин имбу къибла районарий советарин гъюкмин акв тарабгънайи. Амма иллагъки гъуллугъарин улихъ-кІулихъ хъайида-рихъан архаинди ляхин апІуз шуладайи. Гъелелиг цийи гъюкмиз къаршувал улупру ксар имийи. Дюз гъапиш, сабпну вари гъацдар далилар ашкар апІузра думукъан рягъятди даи.

Таригъули Юзбеговдиз къаршу хайлин хаинкарвалин къастар айидар гъузнайи. Гъадму вахтна гъабхъи ачухъ гъюжмиканра Гьяфизат бабу ктибтнийуз:

– ТинитІ гъулаъ бандитари, кулакари улихъ ккимидитІан тешкил дапІнайи гъюжум гъати гъабхънийи. Дурари цийи гъюкмиз къаршуди чпин мелзалан агъу кайистар гафар деетурайи. Хъасин гъадму гъалмагъал кчІихбариз илтІибкІнийи. Дурари гъитІибкку гъюжум Дербент ва Мягъачгъала шагърарин

хъади гъафи эскрарин кюмекниинди гуж-балайиинди дагъитмиш гъапІнийи. Ав, йиз имийикан хаинкрари кялхъру жюрейин мяълийирра кмиди ктагъуйи. Рижвникк гъулаъ яшамиш шулайиган, тІафлари дугъан халра тІараш гъапІнийи. Амма думу чав бицІидихъанмина кадабгънайи му рякълан улдучІвуратайи. Аьдати инсанарин арайиъ кми-кмиди насигъятнан сюгъбатар тешкил апІуйи, дурариз гъаци тазати кърмиш дапІну имбу гъюкмикан, думу кІулиз адабгъуз хъюгънайи ксариз алахъурайи читинваларикан, амма цІийи гъюкмиз ужуб гележег айиваликан ктибтури шуйи.

– Дугъан лизи маш, ликар алдагъбан гъяракат, жандин юруш, пчІувал гъира кмиди уларихъ хъайиз. Ягъли ккуру жандин, кІару черкеска алабхъру ич имийин гъюнихъ, фуну вахтна гъилигишра, карабин хъади шуйи. Къюбиб гъваларикра патрондашар кади гъягърур вуйи. Чав апІру гафнан паргарвал улупру, сабурлу му кас учв гъарган халкъдихъди ва халкъдин арайиъ ади ккунир вуйи. Амма гъюдли хасиятназ, имшахвализ дилигди, дугъаз чан дестейиз дирбаш’валиинди регъбервал тувуз аьгъяйи. Думу гъич сабдихъанра ва гъич сарихъанра гучІрур дайи, – Гъяфизат бабан маш чпин имийикан вуйи кІваин апІбари гагъ ачухъ, гагъ шад апІуйи, гагъсана, дугъан женгнан йисарин читинваларикан ктибтруган, дидиъ пашманвалин рихар ахъуйи ва ухътарра алдахъуйи.

Ав, Таригъули Юзбегов ихъ Ватандиз, багъри элугълийириз дирбаш ляхнар, гъунарар улупу халис ватанперес ва хайирлу кас вуди гъахъну. Дугъаз бахш дапІнайи ва дугъан дирбаш’вал тасдикъ апІру хайлин мяълийир табасаранарин мелзналан гъира кам шуладар:

**Таригъулдин хлиъ айи,
Алмаз шюшки нур туври а.
Таригъулдин игит къушми
Деникиндив гуж туври а.**

**Таригъулдин игит къушми
Къасумрин гъул гъадабгъну, кІур.
Гъазгъарин кІул Шахшабеган
КІул алдабтІну, гатІабхъну, кІур.**

Гъяфизат бабу чпи Рижвникк гъулаъ яшамиш шули гъахъи вахтра кІваин гъапІнийуз:

– Думу гъулан жямаятдив ич ими райондин исполкомдин председателси, гъацира дугъан къяляхъ хъайидарра чпин гъуландарси багъалу вуйи. Таригъули ими Мягъямед кІурурин хуларихъ ургуд йисанкъан яшамиш гъахънийи. Думу касра Ватандиз дугъри бай, уру партизан вуди гъахъну. Таригъули ими дугъан кІваълан дурушру ужур дустра вуйи.

Таригъули Юзбеговдикан ихтиалатар апІури гъахъи хайлин жара ксарира дугъан ужуб хасият, гъиллигъар къайд апІури шуйи: чан хизандин вакиларихъна кІван марццивал ва дугъривал улупури янашмиш хъувал, гъюкуматдив ва чаз ихтибар гъапІу гъарсаб гъуллугъназ гизаф вафалу вуйивалин ният уьмрин аьхирикъан чахъди гъубхувал, гъарсар касдив хусуси нумуна улупури гъахъивал.

Узу ихтилат апІурайи Гьяфизат бабан уьмур ккабалгбаъра ва имбу багахълуйирин, гъуни-гъуншйирин, чан хпир Гъумайин фикрарий дигиш'валар тІаъбаъра дугъу хайлин зегъмет гъизигну. Гьяфизат бабаз чан имийи текрар апІури гъахъну: «Жан риш, цІийи уьмриз цІийи фикрин инсанар лазим ву. ЦІийи уьмриз мучІувал герек дар. Хъа авамвал, урхбахъна аьшкъ адрувал – мурар мучІувал даринхъа? «Урхувал – акв, дурубхувал мучІувал ву» кІуру аьяндар гафар гъич сабанра кІваълан магъархан».

– Гъар ражари учу чиб-чпиз алахъиган, Таригъули имийи гьерхри шуй-зухъан: «Гъан, Гьяфизат, йип ари имийиз, гъамусра урхуз-бикІуз гъудубгъундарва? Дици шулдар. Думу ляхниз къан мапІан, имийин ккунир! – кІваин апІурайи Гьяфизат бабу.

– Гьелбет, думуган имийин фикрар ич варидарин фикрарилан ултІуччвурайи. Гъаз гъапиш дугъаз улихъ ккимидитІан хъуз ккайиб аьгъяйи, гизафдари кІуруганси, йиз ими тІилисим кайирсир вуйи.

Гьяфизат бабу имийин гафар ликрикк ккивундайи. Чпин гъулан шубарикан сарпир вуди думу мектебдиъ учІвру. Сифте вуди гъудургъу ва бикІуз аьгъю гъапІу гъярфарикан «Ленин», «Баб», «Ватан» кІуру гафар дикІуз дубгъуру. Хъасин, урхуз-бикІуз хъюгъиган, дугъу, сифте вуди ликар алдагъурайи бицІириси, аьхю шадвал гъисс апІуз хъюгъу. Амма дурарин имийиз чан чвуччвун шуру гъулаъ ккудуркІу бицІи классар цІибди вуйиси гьиргърайи ва дугъаз Гьяфизатди урхувал давам дапІну ккунди айи. Гъаци Гьяфизат бабу урхувал саки къюд йисан Мягъячгъалайиъра давам апІуру, хъасин АхъитІ гъулаъ бицІидарин яслийиъ лихуру – дугъу гележегдин аку уьмриз вафалу насил тербияламиш апІуру.

Гьяфизат бабан яш ухдихъанмина ургІуд йисандин сяргъятарилан улдубчІвна. Пенсийиз удучІвнур хайлин йисар ву. Амма думу, хъцІуд йис мидиз улихънаси, гъамусра ихъ Ватандиз, жямаятлугъдиз, чан багъри хизандиз чарасуз лазим вуйи инсан ву. Дугъан уьмур чаз айи ужуб ва албагу хизандиъ сабурлуди гъябгъюра.

Ухъуз, вари табасаран элугълийириз багъалу Таригъули Юзбеговдин ху-дул Уруж Мягъячгъала шагъриъ ипІру-убхъру ляхнариз лигру идарйирикан сабнубдиъ аьхюнур бухгалтерди лихура. Гьяфизат бабу чан бай баркаллу инсандиз хас вуйи хасиятнан варитІан ужудар лишнар кади тербияламиш дапІна. Думу лихурайи коллективдиъ ужудар работнигарикан гафар-чІалар гъахъиган, сифтена-сифте Уруж Аьлиевичдин ччвур гъюрматлуди кІваин апІури шулу. Дурариз чпин аьхюну бухгалтер, ужур пишекарси, сабурлу инсанси ва намуслу кассира аьгъя.

Гьяфизат бабан швушв Пержигъанра табасаранариз хас вуйи му хизандиъ гъюрматлу кас вуйивалиин умудлу гъахъунза. Гъаддиз мурарин хизандиъ гъамциб манивалин аьгъвалат айивал сеbeb вуди, Гьяфизат бабан худлар вуйи Рамисдин ва Расимдин хасиятарра дурарин хасиятариз ухшар айидар вуди рякъюра. Дурарин чпин гагайихънана дадайихънаси, Гьяфизат бабахънара гизаф ккунивал айи. Ярхи йигъди чпин багахъ хъади шлу ва кухняйиъ чпиз ици хурагар гъязур апІру бабахъна вуйи дурарин янашмиш'вал ва ачухъвал лапра деринуб вуйиси гъибгънийзуз. Бабу худлариз чан ккудубшу уьмрикан апІури шлу ихтилатар дурариз аьламаннан махъварси гьиргъри шуи. Гъаддиз дурари

думу ихтилатар чпиз ктитувал кми-кмиди ккун апЎйи. Му ляхниъра Гъяфизат бабу чан худларин фикрариз инкарвал хури шулдайи. Гъаз гъапиш дугъаз чазра ужуди аъгъяйи: гъийин бахтавар уъмур ккудубшу уъмриз махъв ву, хъа жигъил наслиз кЎруш – насигъятнан махъвра. Мициб гюзел девриъ уъмур ккабалгуз хъюгънайи ва чан худлариз ужуб гележег ккун апЎурайи дугъу, белки, агъзубан текрарра гъапуншул: «Я рабби, я Аллагъ, йиз хизандиз, йиз худлариз вари уъмриъ Уву туврайи бахтавар нур гъаму жилиин гъарган гъамци ишигълуди гъибтава! Гъит мясляътну агъавал апЎри! Гъамусидихъантина дявдин писвал дярбкъричвуз, инсанар. Учвузси, ичв худларин худларизра! Амин!».

1982–ни йис

САТИРАЙИН КЪАЛМИККДИ

Ик1рац1лиз макур

Ильясди айина адру чан веледдин хатир гъелелиг ккибтнадайи. Амма гъаму ражну шураз хабарсузди дугъхъан инкарвалин жаваб гъафнийи.

– Агъзур манатдинна ккадру багъри велед шулин? Завук кайи хяд ча гъапиш, кадабгъну, багъиш апАрза кЎурайи абайихъан гъи чан кЎюгъли шураз бачукЎкъана гъадабгъуз шуладар. Гъялимади чан бабаз гагайихъна вуйи наразивалин кушвкушвар апЎурайи. Дугъан кЎваъ гъамкъангагъдиз ашкар дапЎну адру дараскъалвал, тюнтвал гъизгъин дубхънайи.

– Тубастафируллагъ, хъана тубастафируллагъ йип, йиз худул. Яв гагайиз пул кЎюгъялди дар, хъа ув`ин багъалу бачукЎ улубкЎиш, ихъ тухум-тарайиин сар мерди– мазари айиб алапур кЎури гучЎура, – тмунуб хул`ан Ильясди чан шуран мянасуз мурмариз дикъат жаваб туву.

– Увузра ихтилат гъапундайинхъа, Гъялимади, фици ихъ гъунши шуран кЎуллан йишвандин тѳафлари бачукЎ ултЎубхънуш. Гъеле аждагъасир гъуншдин – магъа-гъа, девейинсиб жандак хъайирин! – чан жилирин гафариз къувват ибшри кЎури, гъадму сюгъбатнягъ гъамкъан гагъдиз ккебехънайи чпин дадара гъючЎу:

– Яраб гъацир бузукъ жилир ккебехъну гъузнайкЎан? – хабарсуз хабри мюгътал гъапЎу Гъялимадин хасият хъадан манишин кубкЎу йифси буш гъабхъи.

– Хъивну кЎури, гъапурхъа? Желили саб лик алдабгъайиз, гъажилеглегинстар ярхи ва пчЎу ликар ккайи спортсмен тѳафли шубуб лик алдагъури гъахъну, кЎур.

– Хъа узуз гъеле тажрубалу тѳафларихъанра кмиди йиз кЎуллан бачукЎ алдабгъуз даршлу аъмал дибихъназуз, – Гъялимади гъамциб умудвал чан тай шубарин уъмриъ алахъу мисалариинди тасдикъ гъапЎу:

– Узухъди институтдиъ урхурайи сар шуру чпин абайи базариан спекулянтарихъан масу гъадабгъу багъалу бачЎкин гъирагъ вуйибси иччи мурслин рубар ктЎикЎну: гъяндихъ йишв исизди, хъа мурз али кЎакЎар кЎуруш – зиинди, хаинкрин хил убкрубси.

Хъа тмунур дуст шуру чан бачкЎихъ ккуруу ризин хъибтЎу ва, кЎул`ин улубкЎруган, гардандиккинди йибтЎуру, хъа зиълан шарф илбижуру.

– Пагъ, пагъ! Гьамусдин жигъиларин аьмлaриз лигайчва, ич девриъ шейтI-нарихъанкъана гьамцдар аьмлар аПуз шулдаи, – гьапнийи шуран бабу.

– Хъа сарун гьапIну ккунду, эгер гъийин уьмриъ ва ухъу дуланмиш шулайи шараитарий чиб-чипланди аьмлар агуз мажбур аПурайиган, – худли дишлади гьамциб жавабра гьабгнийи.

Шуран улхбарин, ккарагбарин ярхиб-жикъиб ва гьар йигъан мелзниина хурайиб чазра чан дуст шубаринсиб багъалу бачукI масу гьадабгъуб вуйи. Гьадму ккарагбарин аьхир дивуб метлебниинди, Ильясди чан хпирихъинди ТIятIрякъяр аПру хъуд агъзурин кIажар гатIахъу:

– Мавай, дадана риш, гьаму пулин дужум тувразучвухъна. Ккунш кубсри, ккундушсана хъубхри «ипIинай»– харж аПинай.

Хъа йигъан гьачIнин ухди дадана риш базариз рякъюъ учIву ва душваъ «хиллан» йицIуд агъзур манатдиз цIуху рангнан бачукI масу гьадабгъу. Хулаз хъуркъубси, Гьалиматди думу бачIкIихъ ризин хъибтIу ва думу чан кIул'ин улубкIу.

Шуран кIул'ин бачукI уччвуди рякъююрайи. Амма «маншаллагъ!» кIуру-дартIан, дугъак къалхърудар гизаф гьахънийи:

– Вайгъарай! Гьамкъан уччву риш, гьаму бачукI улубкIиган, фури алапI-найи гъянчси, нукъсанди рякъююраки. Гьаддин ерина гъалин кушаригъди ккуру рубар китIнийиш, ужу хъибдийи, – бабан мициб фикир шуру, гьелбетда, батIул гьапIнийи ва сацIибди дугъкан гиранра гьапIнийи. Къюбан-шубубан чаз ккуни саягъниинди бачукI улубкIбалам къяляхъ, Гьалимат гюзгдин улхъан тина-мина фурслуди гьудучIву.

– Пагъ, пагъ, пагъ! Чан багъри велед абайизкъана аьгъю шуладарки! Гьаму шейънахъ туву пуларкъана гъяйиф гьахъундайкIан? Дидинра гъа гъечю бетер ибшри. Гьамусдихъантина йиз ляхин шагъриз удучIву риш сагъ-саламатди хулаз фила гъюйкIана кIури, гьамлу фикрарикк ккахъуб ву, – чан дадаийн мицдар гафари гъацира интIи дапIнайи риш бегъемди тюнтлу духънайи. Гьалиматдин баб Муслиматдиз чан худлин кIул'ин, чав гьапиганси, гьадму «дигъ» гьабкъи-ган, дугъу дюъйир урхуз хъюгъю:

– Тубастафируллагъ, я Первердигар. Яв лукIарин аьфв аПина!

Хъа худлик кIуруш, бегъемдиди къаьлхъю: «Ари гьаму увустар таркисалатари – хпи тяфйири бачкIар улукIури гьахъихъанмина, гьаму жилиина дюн'я-ийн балйир гъюра, берекет дудубгна, ужудар аьдатар кун-фаякун шула. Йип ари, худул, ихъ бабарин рякълан уву гъаз улдугураш?»

Гьафтйир гъягъюру. Гьалиматдин бачкIиз улам хъипру кас гьелелиг адайи. Анжагъ саб вазлилан гьамциб гьадиса улубкъундайиш, гьаму ихтилатра арайиз гьибдайи.

Къюрдун хъяхъган Гьалимат ялгъузди ляхнилан гъюради гьахъну. Меркк-луцI али рякъюъди ихтиятди, назук-назукди автобусар дерккру йишвахъинди хъуркърайи вахтна, мучIу кючейин мурчвхъан ягъли жандкин гьаранту ккитIибгъуру. ВуйиштIан, думу бали Гьалиматдин бачкIиз ухдихъанмина бац йивуз къаст дапIнади гьабхъну, амма думу ният кIулиз адабгъуз мюгълет ва мумкинвал бихъуради гьабхъундар. ТIафли шуран бачкIиз бац йивбан план тартиб дапIнайи: мучIушин айивал ва багарихъ думукъан инсанар хътрувал фикирназ гьадабгъну, Гьалиматдин гьвалхъантина гъягъюрайи гьадму

аьмалдар тѳафли шуран кѳул'ин али бачкѳиз бац гѳивубси, дугъан хил, чазра хабар дарди, тѳафлин бачкѳихъинди гѳубшнийи. Шуру чѳигъ деебтган, тѳафлик гѳалабулугъ кабхъру, хъа Гѳялимадди гѳадму арайиъ хъубкѳу автобусдизди жвар гѳапѳу. Дугъан бачукѳ тѳафлихъан уьлчѳюбгъюз гѳабхъундаи – думу чан гѳюнин йирфарихъ хъабхънади гѳабхъну. Бачкѳик кибтѳнаи ризин имбубсана ккуру ва ярхи шулу. Саб гафниинди, ризинди бачукѳ гѳюбхну!

Хъа Гѳялимадди чануб ву кѳури, чаз хабарра дарди, тѳафлин кѳуллан бачукѳ уьлчѳюбгънуди гѳабхъну. Шуран дирбаш'валиин аьламаат ва шад гѳахъи автобусдиъ айидар хайлин гѳяаьлхънийи.

Гъелелиг жандиъ гукѳнишин гѳубзнаи Гѳялимадди, думу бачукѳ автобус хъапѳрайирихъна туври, гѳапнийи:

– Аллагъисан, шофер, нагагъ гѳаму бачкѳин эйси удучѳвиш, дугъаз думу багъиш апѳин ва яв бачукѳ гѳибихъу шуру гѳамци гѳапнийи кѳури, йип: – Эй, тѳафал! Уву бачукѳ улубкѳуз лайикълур дарувал агъю гѳабхъунвуз? Дидин ерина дишагълийин ягълухъ хътапѳарзавуз, усал. Белки, думу увуз гѳерек шул!»

Тѳафал гъаз жумарт гѳахънуш...

Я аьзаналлагъ, учву фу кѳурачва, инсанар? Яраб тѳафал жумарт шуйкѳан?! Ваъ, ваъ, хъана ваъ! – кѳураза узур учвухъди ттархъну. Яраб жара касдин язухъ апѳруриз, читинвалиъ айирихъна кюмекнан хил гъачѳабккѳуриз тѳафал кѳуринхъа?! Хъана текрар апѳуз гъазур вуза: «Ваъ, хъана ваъ!» Амма гѳаму ражну тѳафлар жумартвал улупуз мажбур гѳахъну. Гъаз? Фици? Гѳаму суалариз исихъ улупнайи далилари гъякълу жаваб тувра. Хъебехъай.

Улихънаси сар ихтибарлу ва гѳудуркѳу касди гѳамциб гъядиса гъякѳикъатдиъ хъуваликан ктибтган, аьжайиб гѳахъунза ва гѳаддин къяляхъ фикрар апѳбу, бачкѳиккан гѳацира яркѳуди кказагури шлу ибар имбубсана ярхи гѳахънийиз.

Хайлин тѳафлариси, Аьлицрира сифте вокзларикк, базрарикк, автобусариъ жарадарин жибариъ учѳвбиинди ва жибби-жибби жара жюрейин икѳвалар апѳбиинди чан тѳафалвалин кѳепи ккебгъну ва гѳаддиинди аргъажра гѳахъну. Гъич саб йишваъра ляхин – кар дарапѳраи Аьлицрин ликрикк гѳамус «Мерседес-бенц» жюрейин машинра кмиди кка. Хъа чан гъуландари йицѳуд йисариинди уч гѳапѳу кѳпкѳерихъ гѳаци гуж-балайиинди саб мертебайин хуларин дараматар дивраш, дугъу ужударстар устѳирин дестейи чаз сакъюдар вазарин арайиъ гъеле шубуб мертебайин къалѳирстар хуларра кмиди «каржуз» гѳитна. Я аьзаналлагъ! Аьламаат жарабдиъра а, фицики накѳдин гѳадму гѳилицнац Аьлицри шубуб мертебайин къалѳирстар хулар цѳиб ву кѳури (къастну ургурайи бязи гъуландариз ва чахъна гѳафи хълариз рякъри кѳури), хуларин цаларин мурчвар имбубсана ягъал дапѳну, дурарин зиин хъуб хяд безетмиш гѳапѳну. Хъа хядарра кѳуруш, гъизил-варакъдин жюрбежюр рангарихъди дабалгнаидар ва гъулан вари терѳаризди гъяйбатлу нур ктябхрудар ву.

Гъелбет, сарун Аьлиц тажрубалу тѳафал духънайивалиин шаклу шлудар имдаи. Дугъу чан тѳафалвалин гъяракатар бажаругълуди кѳули гѳахуз чаз дичѳвлу кюмекчѳирра гъазур дапѳнайи. Гъадририккан сануриз Къубуч кѳуйи. Дюз гѳапиш дугъ'ин чан гагайна дадаи Къурбан кѳуру гирами ччвур илив-

нийи. Амма ахю хьпахь, дугъан нягьякъ гъяракатар, шулугъчивалин ляхнар рьякъюри ва дурарихъан хътауз гъизигу чарйир бад– гъавайиди гъюдучІвган, сарун чпира «ич Къубуч» дупну гъибтуйи.

Хъа Аьлицриз кІуруш абйир-бабари чан набалугъ йисари «бясварин чІевъ» кІуру нугъат тувнийи.

Къубучрин улихъ дивнайи вазифа тІафалвализ гъягъру йишв улихъ кки-миди ккабгувал, чпи учІвуз ккайи хуларин ярумчугъ йишвар, гъирагъ-бужа-гъ ахтармиш апІувал, хул’ан эйсйир гъягъру – гъюру вахт гъякълуди, гъалатІ даршлуси абгувал вуйи. Хъа тІафалвалин гъяракат кІули гъабхуз ккайи «сър-гъатар» агувал, девлет-пул айир аьгъю апІувал чпин арайиан вуйи жара ксарихъанра жорбежюр мялуматар ишлетмиш апІбиинди тешкил апІуйи.

Гъаму ражари Къубучрин улар Гъяснан хулан улдарихъ хъайи успагъи чарчари, жара безетмиш’валари чпихъна жалб апІуру. Гъадму хуларин улхъантина гъушган, дугъан уларикк вари улдарихъ цийи, багъалу чарчарна куржавйир гъирхнади ккархъру. Гъамциб аьгъвалатну Къубучрин кІваз тІафалвалихъна рьякъ ккипру фикрар гъюз мажбур апІуру: «Пагъ, пагъ, аьламат хъуз ляхин а, фицики ужуб девлет адрурихъан гъийин заманайиъ гъамцдар багъалу раккнар-на улдар гъивуз, гъамцдар чарчарна куржавйир улдарихъ гъирхуз гъич шулин-хъа? Эгер чІат терефнаан гъамци успагъиди дабалгнаш, Гъяснан хулан айтІ хъана ахю девлетар ашулки! Саранчйири хутІлиъ айи экинариин фици баскъум алапІуруш, хуйин бай Гъяснан халра гъаци ичІи апІидихъа, Аьлиц. Пуларин ацІу дужмар ккадацІуз гъязур йихъ, дуст!».

Йигъарикан сад йигъан Аьлицризна Къубучриз Гъяснан хизандин вари вакилар, хулариин ахю жюлегра алахъну, чпин хутІлиз лихуз гъягъюради рьякъюру. Аьлицри ярхлаанси дурариз улам хъапІру, хъа Къубуч кІуруш, Гъяснан хуларин юкъуб терефналан илдицуз хъюгъру. Нагагъ чпи шлиз-вуш гъяркъиш, ва гъамушвахъ фу абгурайир вува кІури гъерхрур гъашиш, дугъу жавабра дабгнайи: «Накъдихъанмина ич лику датт чан гъурниккна дуфнадар. Белки, гъамушварихъ хъашул. Нагагъ гъибихъиш, гъадму гъярамзадайин шашлык апІбанди вуза».

Амма багарихъ гъич саб жюрейин чІивишинра хымдайи. Гъаци вуйивалиин умудлу гъахъихъан, Къубучри Аьлицриз хил’инди тІафалвалин ишара апІуру ва хъасин дурар къюредра бистан хъайи терефназди дуфну, айвандиккинди учІвру. Дурар сифтена – сифте хяларин хулазди гъягъюру.

Фу лигарва, дурарин уларикк тІафалвалин икІ апІуз шлу гъич саб шейъра ккабхърадайи. Кюгъне Николайин заманайин вахтарин дюбгънайи дивандикк ккайи ва дидин айтІ айи вари шейъ-шюйъ исккан-зиълан апІуру, хъасин пинйир кайи сундхиъ айидарра ккидиркъуру, амма дурариз чпин жибдиъ ипну гъабхуз шлуб гъич фукІара гъибихъундайи. Гъаму ражарин тІафалвализ гъяйиз улихъна дурари гъеле ихъ пулин дужмарикан ваъ, хъа чру пуларин – долларарин дужмарихъди чпин жибар ацІу апІруваликан фикрар апІурайи, фицики шли-вуш сар шулугъчийи дурарин ибарихъна «къискъис Гъясназ лотереяйиан машин удубчІвну, амма машиндин ерина хулаз пул гъабхну» кІуру мялумат деебгънийи.

АмкІун духънайи Къубучри хизандин хулан мурччваъ дивнайи, хайлин йишвар гандрижи дипІнайи холодильник абцру. Лигуруш, бейнава

мичІличІайиъ багъалу колбаса гъа гъубзри, хъа аьдати никк, нис, ччимкъана адайи. Саб гафниинди, теклиф дапІну адру гъаму «хялариз», пуларин дужмарикан гъа улхидархъа, хъа ипІуз ужубкъана гъибихъундайи. Дидиъ айидар гъаци аьдат бадали саб бицІи гъабраъ убзнайи учІвру масна банклин гъацІаъ айи, чру мершв йивнайи памадран вуйи. Ав, ав, исихъ дучурхнайи саб келемна, къюб-шубуб гулира дахънайи. Чпин уларикк гъамциб касиб холодильникра ккабхъиган, тІафлар, ярхи йигъди жаргъбу гъаллаш дубхънайи, хъа амма хюрч дибрихъу жанаварси, тюнтлу духънайи. Фици тюнтлу дархъиди гъузрухъа? Саб терефнаан, жара касдин хулаъ тІафалвал апІуз учІвнайивал гъисс апІури, хъа тмунуб терефнаан, чпи анжагъ чичІал бадали къут убчвурайивалик гъисаб духънайиган...

Гъаму арайиъ мурмрар апІурайи тІафларин сеснахъ тмунуб хулаъ дахънайи Гъяснан бицІину риш Секинат ици нивкІ'ан хъергру. Чаз таниш дару, аждагъйирстар къюр халу чан уларикк ккархъган ва чпин хулаъ айи шей'ар иккан-зиьлан дапІнади гъяркъган, дугъаз гучІ шулу. ГучІ'валин мяхъ кабхънайи бейнавайи дурарихъан гъерхру:

– Учву фужар вучва? Фу абгурачва, халукъар?

ТІафлар мициб аьгъвалатназ гъичра ккилигурадайи. Гъаму хулан халис эйси шуран суалариз жаваб тувбан ерина, чан машназ дуфнайи амкІун литІнар къалушнари алабцІнайи хлихъди марцц апІури, Аьлицри шурхъан яваш сесниинди гъерхру:

– Пулин дужмар наан диври шулчва, таниш дару риш?

– ГъапІру пулин дужмар? Гъеле уьлихъ тувуз шигъйиркъана адарчуз. Гагана дада лихуз душна. Хябяхъган ляхнилан хътакруган чпихъди саб буханка хъади гъидича, учу гъяйиз аьх апІин, жан Секинат, кІури гъапнийуз.

Машнаан ипни ва гъатху ранг йивнайи гъаму шуран уларилан улдузурайи нивгъар ва му хизандин яшайишдин касиб гъял гъябкъиган, гъамкъангагъдиз инсафсуз тІафал Аьлицри чан жибдиан адабгъу дужмигъян 50 манатдин къюб кІаж гъядягъю ва, язухъ дубхъну, дурар шурахъинди гъачІаккуру:

– Улдарихъ багъалу чарчарна куржавйир гъерхайиз, чІат терефнаан девлетлуди рякърустар уччушнар апІайиз, ичІи холодильник гъафунарихъди абцІуб ужу ву. ФукІа дарди къюр халу бизар гъапІунчва сарун. Ав, ужур риш, учву гъамкъан аьжуз гъялнаъ айиваликан аьгъяйиш, ичв багар-гурарихъиндикъана гъзагидайча. Багъишламиш апІинай, – кІуру.

Чпиз гъябкъю аьгъвалатну жумартвалихъна гъахи тІафлар, чпин хъюхъярра хъчвухури, фукІа хътарди, чпи гъафи айвандиккан исизди урсну, гъягъюру. ВуйиштІан, ихъ гъаму гъярмягъяришарин дараскъал уьмриъ тІафларра жумарт шлу дюшюшар алахъуру!

Сувайнат КЮРЕБЕГОВА

ХЪТАРКУБ

(Повестдиан чӱкӱ)

Августдин цӱохъюм йигъарикан сад йигъ вуйи. Йиз уьмриь сабпи ражну дагълу гъулаз гъюб къисмат гъабхьи жигъил мялим узуз му йигъ чвлин мичӱли йигъси гъибгънийуз, хъа хъадан цӱохъюмвал, аку ригъ, йиз шаду риш'вахт, абайин хал Рубас нирин гъирагъдихъ гъатӱабццнайи Табасарандин Этег мягъялин дюзендиь гъубзнийи.

«Гъубшну думу абайина бабу яв алдабгъу гъарсаб ликрихъанди жаваб туврайи вахт. Гъамус уву кӱул'инди вуйи уьмриь учӱврава, яв хусуси рякъ уву кӱабкӱну ккунду», – фикрар апӱурайза, таниш дару гъулаъ узу ляхин апӱуз ккайи мектебдин директорин хулаз узу чпихъна яшамиш хъуз хъади гъягъюз гъафи кӱюр шурахъди ккуру гъацӱабкку рякъюьди гъулан тму кӱулиь айи дурарин хулаз гъягъюри. Учү дишла таниш гъахънийча ва мидкан-тидкан гафчӱал апӱури, рякъ давам апӱурайча. Дюзендиь лик дудубкӱну диври вердиш гъахьи узхъан кӱикӱларилан кчвучвурхди, гъванарихъ лик дириьди гъягъюз шуладайзухъан. Якъин, йиз рякъюь гъадмукъан кӱикӱлар, гъванар айики, гъятта дурарихъан бишируг али жил рякъюрискан адайи. Амма думуган узуз, йиз гъюзимбу уьмриь фукъан ахю гъванарихъ хъарсуб ва алдакуб алабхъуруш, гъелелиг хабар адайзуз. Кӱваъ фициб-вуш таза шавгъар ади, закур узуз ккилибгурайи мектебдикан фикрар апӱури, бидбид жакварси, зат ккебебехъди улхурайи шубарин бязи гафар дерерхъди гъягъюрайза.

– Магъа ич артель. Лиг, фукъан ахюб вуш, – рякъюн гагул терэфнаъ айи лизи гъвандин дараматар улупури, гъапи чйирикан сари.

Якъин, артель ахюб вуйи ва дилин халачачйирин гъягъйирин сес гъюрайи, гагъ думу рягъдин сесну ккабгърайи.

– Ари, гъачай, сабцӱиб гъеле артелиь учӱвурхъа, – теклиф гъапӱза узухъди гъюрайи шубариз.

– Буюр, халачичйир шадтӱан хъидар, – дупну, сану чи улигъ гъучӱву.

Артелин рукъан ахю гъапйирин гъвалахъ лат хъайи. Узү латакк хилар дижикӱну, арсран ранг али штукк мигар ккиьва, штүз саб-кӱюб хумпӱ гъапӱза. Шид холодильникдиь иьнайибси мичӱлиь вуйи ва, саб хумпӱ гъапӱубси, думу дишла силбарий абхънийиз.

Гъапйир тІаъну, артелин гъятдиъ учІвча. Гъапйирин сес гъебхъу халачичйир дишла артелин ахю унчІваригъ гъяхънийи.

– Ухъухъна хялиш гъюра! Ихъ мектебдиз гъаънайи цІйии мялим вуш кІурза! – гъапнийи саризра гаф ккадабхъуз гъидритди, сар жигъил халачичийи.

– Ав, гъаци ву, – жаваб тувза артелиъ учІвру ракнарихъна хъуркъайиз, учухъинди суал кади унчІварихъан лигурайи халачичйириз.

Артелиъ учІвган, йиз улихъ вари Табасаран гъатІабцганси гъибгънийзуз – гюрчег халачйир гъяйи дуркъар жерге-жергеди дивнайи, дурарихъ юкьу-къурди халачичйир деънайи. Узуз уъмриъ сабпи ражари халачйир урхру артель фици либхураш ва жара гъюкуматариз хътаурайи уьмаратарстар халачйир фицдар хилари урхурайидар вуш, гъябкънийзуз. Гъелбетда, йиз уьмурра цару гъятІлилан ккебгъуб вуйи, амма учу халачйир хулаъ урхури шуйча, ич гъулаъ артель адайи. Гъаму зегъметкеш ва бажаругълу хилар табасаран дишагълийиз тувувализ Аллагъдиз чухсагъул гъапица...

Халачичйири узу шадди къаршуламиш гъапІнийи. Дуркъарихъ деъну, узура халис табасаран риш вуйиб улупури, саб-къюб гугра кахънийза.

– Вагъ, уву чІагъан йиврур ву кІурдаин, халачи убхузра аьгъявузки! – гъапи Бедержигъан кІуру жигъил халачичийи.

– Халачи убхуз аьгъю хилариз чІагъан йивуб фу ву! – жаваб тувза дугъаз.

Вари гъяаблхъю...

Артелиъ айи вари дуркъарилан илдицну, халачичйириз сагъул дупну, артелиан удучІвча.

Шубари узу хъади гъягъюрайи хал артелин гъаншариъ айи ягъал йишв'ин ерлешмиш шулайи. Думу йишваз «Чархаринишв» кІуйи. Чархарилантина душну, маш кайи гъятдизди гъафича.

Магъа хулаъ учІвру укІу шир йивнайи гакІвлин ракнарихъна хъуркъчу. Шубарикан ахъюурсир улигъ гъучІву ва, раккин абццну, узуз учІвуз теклиф гъапІу.

Раккин думукъан яркъуб дайи, мидланра савайи, дидин сабну тай, руцІ хъипну, хъябкънайи.

Ликарилан илдитну, гавкІлин умбрариъди къюбпи мертебайиз за шулайча.

Гъи дюшюшнаанси йиз уъмриъ учІву му умбрар гъаргандиз дидиъ гъузруваликан думуган йиз кІваъ-кІулиъкъан адайиз. Гъацира гакІвлин ккуру умбрариъди му ужагъдиз удучІву узуз саб фила-вуш, умудсуз духъну, му умбрариан узу асина ахъруб ва абайин хул'ан узухъ хъапІу, фукІа имдарди ичІи гъабхъи гварра хъади цІйикІултІан йиз къисмат дипру йишвахъ лицрубра аьгъдайзуз. Хъасин му умбрариан, гъар йигъан гагъ абцІнайи, гагъ ичІи гвар гъюнихъ хъади, узу мушваъ яшамиш гъахъи І5 йисандин арайиъ варж агъзур ражари, къатІиди пуз шулдар, гъисаб апІуз даршлюбкъан ражари удучІвтури гъахъуншул. Амма дурариъди узу гъубху варитІан гъагъиб – му йиз къисмат гъабхъну, хъа варитІан багъаб – йиз велед. Му умбрари узу баркаллубдихънара, гъалатІарихънара гъурхну. Гъира дурар йиз къисмат лигим гъапІу жаданси уъмриъ гъузнайиз...

Хъа сабан, кІваъ жигъилвалин умуднан шавгъар либцурайи узу пчІуди, рягъятди му умбрариъди за шулайза.

Умбрарин кѹлиѹ, учу кѹабул апѹри, машнак аѹлхѹѹб кайи, ккатѹабцу жан хѹайи гѹдуркѹу дагѹлу дишагѹли дийигѹнайи. Дугѹан жангар улари дишла кѹваѹ чѹимрар арсанси тѹсир гѹапѹнийиз. Машнак аѹлхѹѹб кашра, дугѹан кѹваѹ му герендиѹ фу ахмиш шулаш, улариан ашкар шуладайи. Узуз мицдар сирлу улар сабпи ражну рякѹюрайзуз.

– Гѹач агу, гѹач, – гѹапи дугѹу аѹхиримжи умбриѹ лик ивнайи узуз айвандихѹ хѹайи кусрийихѹинди улупури.

– Яваш, дая, сабан дугѹаз ихѹ айвандихѹан вари гѹул фукѹан уччвуди рябкѹюраш, улупурхѹа, – дупну, бицѹину чуччу узу айвандин унчѹварихѹна хѹади гѹушу.

Унчѹварикан саб гѹатѹабццну абццнайи, дид'ан айвандиккна абхѹрайи микѹлу йиз жандиз хар утѹубччвуз гѹибтрайи. Узуз аѹхѹюди айиб дябкѹну, чѹир гѹягѹйир йивури аѹлхѹѹз хѹюгѹю.

– Вайгѹарай, уву гѹапѹрур вува мицир, хѹадан кѹялан вазли аѹхѹлу йикѹурайир? – дишла тягѹна кайи зарафатсиб деебту бицѹинури.

– Хѹудубтѹ яв сес! Думу этег риш ву, душваѹ хѹадну фукѹан маниди шулуш аѹгѹявуз? – зарб гѹапѹу дугѹаз аѹхѹюнури.

Узу мурарин гафариз фикир тутрувди унчѹвхѹан лигурайза. Гѹякѹикѹатдиѹра, му айвандихѹан, мектеб айи асккан мягѹла ктарди, саки вари гѹул рябкѹюрайи: артель – хилин гагѹ'ин алиганси, клубдин идара, накѹваринишв, Шантѹарин мягѹла, бицѹидарин бахча, гим'инишв, гѹулан советдин идара ва гѹеле узуз чпин ччвурар аѹгѹдру жара мягѹлийирра.

Узу гѹулаз лигурайза, ул хѹубкѹрушв йиз гѹулан кѹалбарихѹ теври, рябкѹюрайибдиз кѹимат туврайза. Гѹванар, гѹванар, гѹюрдар, накѹвар, хѹанара гѹванар... Ва саб гѹаркѹан, кѹюлкѹан рябкѹюрадар. Вари дѹон'я гѹаму гѹванари дѹючѹюбкѹнайибси гѹисс апѹурайза.

Саб дупну йиз лигуб гѹулан исихѹ гѹатѹарццнайи хутѹлари чпиина жалб гѹапѹу. Хутѹлар, гѹазаматдиан гѹергнѹ, азадвализ удучѹвнайи йисирарси гѹиргѹзуз.

Узу хутѹларихѹинди лигурайивалин гѹавриѹ духѹну, узухѹди унчѹвигѹ гѹяхѹнайи шубари ва дадайи чпин лигубра хутѹлариин алапѹу.

– Гѹаккму накѹвдин гѹван айи хутѹил ичуб ву, – гѹапи аѹхѹюну чуччу.

Гѹякѹикѹатдиѹра, саб хутѹлиѹ гѹван дубснайи. Амма узуз дидиѹ саб маракѹра адайзуз, узу закур мектебдиз узу гѹахру рякѹ фициб вуш, ахтармиш апѹурайза.

Хѹа гѹелелиг саб вахтналан му гѹулаѹ узу йиз хусуси рякѹ кабкѹруб, гѹаргандиз му дагѹлу гѹулан кѹисматнаѹ йиз кѹисматнѹра чаз йишв абгруб аѹгѹдайзуз. Ваѹ, думуган узуз фукѹа аѹгѹдайзуз. Хѹа гѹелелиг узук сикинсузвал кипрайиб анжагѹ, абццнайи унчѹв'ина тепелмиш шули, йиз бурма кушаригѹ гѹябхѹрайи дагѹдин микѹтѹан дайи. Дидхѹан узуз гучѹурадайзуз, думу хабарихѹ тѹапѹуз, дид'ин самбал алапѹуз гѹязурди вуйза, фицики йиз жигѹилвал думутѹан кѹувватлѹб вуйи.

Цѹиб арайилан йиз лигуб узу айи хуларин гѹаншарихѹ дийигѹнайи шифир йивну адру исчѹли хулариин дийибгѹю. Му хуларин гѹваѹ ругдинѹб вуйи. Гѹар мархѹ гѹубгѹган сусуг йивбу, думу сакѹал дубхѹнайи. Гѹваин саб пѹипѹнаѹ, бизар дубхѹну дабхѹнайи йицси, сусуг фаркѹат дубхѹнайи.

– Му хуларий яшамиш шулайидар фузар ву? – маракъламиш гъахъиза.
– Сар бицИи хпир. Хъасин таниш хъидива, гъач гъамус чай убхъуз гъагъюрхъа, – дупну, жангар улар айи дишагълийи узуз хизандин хулаз теклиф гъаПу.

Учу дивандиин деъча, хъа шубари жикъи ликар ккайи стол ич улихънаси даПну, дид'ин стакнар дивуз хъюгъю.

– Къабул гъахъунвуз ич хулар? Гъуздива учухъ яшамиш хъуз? Кажира, яв ччвур фуз вуав? – шубуб суал сабишв'инди туву узуз дишагълийи.

– Узуз Сувайнат кІурзуз, хъа увуз?

– Узуз – Маяханум. Хъа Сувайнат кІуру ччвурар шулин? Учу увуз Суна дупну гъитдича.

– Дюз гъюруганси апИидихъа сарун, Маяханум хала. Хъа яшамиш хъпан гъакънаан фу пуза? Мектебдин директорира фу кІуруш, лигурхъа.

– Дугъаз учу пидича, гъуз учухъ. Гъамусаяат хизанра ахъюб дарич – гъаму къюр ришна, узона, йиз жилир. Къюр бай армияийъ айич, тмундар эвленмиш духънайидар ву.

– Ибшири сарун, шубарихъди тІагъура хъибдар, – гъаписа дугъаз.

Йишвну узу ва шубар саб хулаъ дахънийча. Шубарикан сануриз Умъяханум, тмунуриз Наташа кІуйи. Къюридра гаф-чІал апІуз иштагъ ва варибдиъ маракъ айи шаду шубар вуйи. Дурари узухъди гафар апІурайи, хъа йиз хиялар жара йишваъ тІирхурайи – закур узу йиз сабпи дарс кивру, узуз таниш дару урхурайидарихъди абЦнайи класдиъ...

***

Хъадан йишв дагъларий вуйибтІан жикъибси гъибгънийзуз. Хабарсузди гвачІин улубкънийи. Узу дахънайи хулан унчІвик кабснум мукъ даПнайи псинчІарин сесери нивкІ'ан уягъ гъаПнийзуз. ПсинчІарин мукъмар сабдизра ухшар вуйидар дайи. Ярхи сесер жикъи сесерихъди эвез апІури, дурари скрипкаийин мукъмар йивурайиганси гъибгънийзуз.

Узузра мукъмарикан хабар айзуз, саб къялан дережайийъди чІагъан йивузра гъудубгънийза, амма псинчІариксиб устадвал узук, гъелбетда, ктайи, я хъузра мумкин дайи. Гъаддиз, нивкІ'ан уягъ гъахъир, къюб псинчІи ва дурарин чІяртІари хъипну апІурайи мяълийихъ хъпехъури, ахнийъ деъну гъузнайза. Шубар ахнарикк ккимдайи, амма ахнар ккирчганси имийи, ккадагънадайи.

Узу гъудужвруган, панзар даПну хян'ан гъафи чйири гвачІиндин хураг гъязур апІурайи.

Ухди-ухди маш-хил дижибкІну, зура дурарихъди столикъ деъза.

КІваъ аъжайиб гъевес гъисс апІурайза – шадвалин ва гъадму саб вахтна гъалабулугънан.

Узуна ургубпи класдиъ урхурайи Наташа, ухдиси хул'ан удучІвну, мектебдиз рякъюъ учІвча. Наташайи йиз чІагъан айи гъагъи чемодан хъчІюбхюрайи, хъа дугъан китабар айи портфель ва йиз сумка узухъ хъайзухъ. Мектебдиз гъагъу рякъ артелин цалхъан хъюгъну, бицІидарин бахчайин ва гимин багъантина ис кІулди гъабгъюрайиб вуйи. Гъелелиг халачийир артелиз дуфнадайи, кючйиригъ сикинди вуйи. Анжагъ гимихъ гъасйир хъайи агъсакълар

фиткан-вуш улхури деънайи. Дурарин багхъантина гъягъруган, йиз ликар буш гъахъиб гъисс гъапъза.

Шаклудиси дурариз салам тувза. Йиз салам гъадабгъури, дурар али йишвлан за шулайиб гъябкъзуз. Ич Ужихъ гъулаъ жигъил дишагълийири жилижвувариз салам туври аьдат дайи, хъа узу, чашмиш'валиан вуш аьгъдарзуз, му агъсакълариз салам тувнийза. Шлиз аьгъяйи думуган, дурари узу улубкъуз имбу йиз уьмриъ чпин царнаъ т'аъруваликан, йиз гъюрмат уьбхруваликан, узу чпин гъулаъ бабкан гъахъи багъри инсанси къабул ап'руваликан?

Ваъ, аьгъдайзуз... Хъадукран таза шавгъарси, жигъил уьмриъ уч'вну имбу узу йиз уьмрин улихъди гъягъюрайза.

Магъа мектебдин гъяятдиз хъуркъчу.

– Гъагъи чемодан хъч'юбхюрайи Наташайин маш уьру ц'икабси дубхънайи. Аьхирра дугъан гъацира гуж-балайинди уьбхюрайи сабурлувалин аьхир улубкъу.

– К'ук'у! – ч'игъ гъап'у дугъу.

Ва ич улихъди гъягъюрайи мектебдин палтар али пч'у жандкин бай учухъинди илдицу.

– Фу вуяв? – гъерху бали.

– Зегъриман увуз! Р'ябкъюрадарнуз? Т'урчвурин хилар наана гъягъюрава? Ма гъаму чемодан, гъайибх канцилариз! Му ихъ ц'ийи учительница ву. Дугъаз директорин кабинетра наан аш улуп.

Машнак аьлхъюб кади бали чемодан гъадабгъу ва умбранианзина мектебдин къюбпи мертебайиъ айи кабинетдин раккнарихъна хъуркъган, узухъна туву.

– Директор гъамушваъ шулу, – гъапи дугъу ва гъушу.

Узу раккарик кучну, айт'инди уч'вза. Мушваъ директор ва мялимар дарс ккебгъру вахт хъайиз ккилигурайи.

– Буюр, Сувайнат, гъач! – гъапи директорин ва мялимариз йиз гъякънаан мялумат туву.

***

Узук кабхънайи гъалабулугъ классдин раккнарихъна хъуркъубси айибт'ан т'юнт гъабхънийи. Узхъан думу гъисс бугъмиш ап'уз удукъурадайзухъан, аьксина диди узу дагъитмиш ап'урайи. Гъаму арайиъ йиз мялимдин гафар к'ваин гъахъизуз.

Практикайиъ айи студентариз дугъу гъарган текрар ап'уйи: «Классдин аьхюдар учву вучва! Урхурайидариз учвуз гуч'и кайиб аьгъю гъабхъиш, дурарикан къайдалувал т'алаб ап'уз читинди алабхъидичвуз! Инанмиш'вал ичв кюмекчи ву!»

Хабахъ ч'агъан хъади классдин раккин абццубси, узуз уз'ин алаънайи къанна хъуд жут улар гъяркъзуз.

Салам тувну, ч'агъан ва журнал столиин дивза.

Урхурайидари йиз салам гъадабгъну, узуз жаваб туву.

Ва саб дупну классдиъ дерин сакитвал абхъу – урхурайидар суал кади мялимдин гъяракатариз ккилигурайи.

Баяр-шубарихъди таниш духъну, музыкайикан сюгъбат ккебгъза.

Вари чприпкъан дарапІди кебехъну хъебехънайи, амма мициб агъвалатра узус къабул гъабхъдарзуз – музыкайин дарснаъ мициб сакитвал хъуб фицдаркІа сяргъятариъ убшруб дайи.

Аьхирра чІагъан гъадабгъза ва учуз, гъязурвалин классдиъ урхурайиган, ич ккуни Мурад мялимди улупу «Адаршвна кюкйир...» мягли апІуз хъюгъза. Йиз сес классдиъ атІабгурайи, белки, урхурайидарин ибарийъра думу атІабгури гъабхъуншул.

ЙицІуб дакыкыайин арайиъ му мягли вари классди гъудубгънний: гафарра, мукъамра. Учу вардари хъипну думу мягли саб-швнуб ражари аьхю аьшкъ-ниинди гъапІнийча.

ЧІагъан дивну, узу дарс давам апІуз гъязур шулайи вахтна, машнак аьлхъюбра кади, сар урхурайири гъерху:

– Я учтильница, кюкйир наан адаршвна кІуйва?

– Хярамугриъ! ХъудубтІну дубс! – дугъахъди саб партайихъ деънайи учІру мелз айи шуру, гъвалаз гъурд йивну, бай йишв`ин диту.

– Дубс кІуз узу хъют вуйин? – наразивал улупу бали.

– Адаршвна кюкйир

Ихъ уьмрин багъдиъ...

Хъа уьмрин багъ Хярамугриъра, ичв кІваъра битмиш апІуз шулу, – гъапи-за, вахтниинди гъюжат дебккуз чалишмиш шули...

***

Мектебдиъ гъилиху къанна йирхъуд йисандин арайиъ узу швнуб дарс кивнуш агъдарзуз, амма йиз сабпи дарс гъаргандиз кІваъ ва фикриъ имийиз. Узу думу дарс йиз гирами Мурад мялимди учуз киву дарснан кІалбиинди гъубх-нийза.

Пагъ! Фукъан бажаругълудар дайинхъа йиз мялимар! Дурарикан гъарсар кІваин илмийиз, жа-жаради дурарикан гъарсариз икрам апІураза!

Гъюрматлу Камил мялимдин дарсари йиз кІваъ ватандихъна, партиайихъна, совет гъюкуматдихъна вуйи вафалувал уягъ гъапІнийи. Хъа узус табигъ дархъиди гъубзу рякъмарин илим киври гъахъи Мегъти мялимди гъар гъяфтайиъ уьру паста хъайи ручкайиинди узус аьхю кююбар диври шуйи. Узус дневникдиъ къимат дивуз улупнайи къутбарийъ удруршрайи чагъи кююбар хян`ан утІурчвуз ял апІурайи кегъер гъайвнарси рякъюйзуз. Хъубарин къялаъ айи дурар хъубартІан заанди, фурслуди дийигъуйи, гъаз гъапиш дурар йиз варитІан гъякълу къиматар вуди гъахъну, мидланра савайи, дурари узус саб манигъвалра апІурадайзуз.

Хъа Менделеевдиз ухшар айи Агъмедбег мялимди зат кІваъ химияйихъна вижнасуз вуйирра адаршвуз гъитуйи. Химияйин дарснаъ гугурт ва намхана гъибикъну, фицдар-вуш реакційр гъахуйча ва саб герендиъ вушра учура аьхю аьлимарси гъиргъуйчуз. Агъмедбег мялим чавра дарснаъ химияйин элементарин цІийи таблица яратмиш апІурайи Менделеевси рякъюйчуз.

Хъа чІагъан хабахъ хъади дарсназ гъюру Гъяжимирза мялимдиз малайикдизси ккилигури шуйча. Дугъаз вари агъгъийи: сесерин сюгъриканра, сюгърин сесериканра ва фицдар ккундуш алатариин мукъмар йивузра. Дугъу чан рюгънан хазнайиинди учура девлетлу апІуйи.

Гъамцдар мялимарихъ аьгъювалар гъадагъу бахтавар узу. Хъа йиз касиб ученикарин къисмат фициб шуйкIан – накъна-гъийин шянкъют риш, мялим вуза кIури, дурарин улихъ дийигъна. УдукъуйкIан дугъхъан чан кIваъ айи уж'валин, инсанвалин, рюгънан цIюмгълиинди му живанарин юкIвариъ-ра сифтена-сифте инсанвалихъна, хъасин музыкайин искусствойихъна вуйи рюгънан ялав кабхъуз?

Хъа чIагъан? ЧIагъниз чан хусуси, сабдиланра асиллу дару сес айи. Думу сес ахтармиш апIуз ккунидарра класедиъ адарди дайи.

– Сувайнат учтильница, узузра чIагъан йивуз ккундузуз, – гъапи, саб дакъикъайиъ уълкейилан илдицу йиз фикрар къатI апIури, варишваригъ чан хъюхъ гъюбчвуз ккуни бали хъанара.

– Фуж кIурувуз? – гъерхза дугъхъан.

– КIукIу-Рустам.

Журнализ дилигну, дугъан ччвур ва фамилия гъагза. Думу Шабанов Рустам вуйи.

– Гъач, Рустам, буюр, ахтармиш апIин сесерин аьлам, – гъапиза дугъаз.

Шадвал гъянаъ удрубшири, Рустам мялимдин столихъинди гъажаргъу ва душв'ин али чIагъан фици хабаъ бисуруш аьгъдарди, дидлан илдицуз хъюгъю.

– Уву гъаму кусрийин деъ, Рустам, узу чIагъан яв хабахъ хъивдиза, – гъапиза дугъаз.

Саб герендилан чIагъан Рустман хабахъ хъайи, амма думу чав дибисна-йирихъ фицикIа хъпехъурадайи. Кнопкйириз тIубари илзигурашра, Рустмахъан чан кIваъ айи мукъам арайиз хуз шуладайи.

– Шуладар, учтильница, – гъапи дугъу ва чІагъан гъадабгъуб тІалаб гъапІу.
Амма дугъан машнак кайи шаду инчІ мектеб ккудубкІайиз зат гъудубгун-
дайи, фицики думу чав инсандин кІваз шадвал хру ужубдин шад ва маракълу
шлу ва думу къабул апІуз аьгъю живан вуйи, гъаддиз, белки, му мектебдиъ
сарпирди чІагъан хабахъ хъивур думу вуйшул.

***

Дагълариъ хъаднура мани йигъартІан аьхъюдар гизаф шулу. Хъа кюрдун
диф гъюбчІвру йигъарикан жаради пуб лазим ву, иллагъки гъалин диф гъулан
кючйиригъ гъюбчІвну, гъяфтйириинди думу ккуру кючйиригъ либцури гъаб-
хъиш. Пагърушинра, сефилвалра чпигъ гъидикънайи гъацдар йигъари юкІв
дарихмиш апІуру.

Дюзендиъ ригъдин кюкюси аргъаж гъахъи узуз гъацдар диф гъяйи йи-
гъар варитІан ярхидар ва гъагъидар вуйзуз. Гъацдар дакъикъйир шуйики, кІваз,
мухриан утІубчвну, тІибхуз ккун шуйи, амма дидик кайи хлинцар гъатІарцуз
йишв гъудрубкІрайиганси гъибгъуйи. Хъа наана тІибхуйи думу, эгер къисматну
чав му дагълариз гъабхнуш, эгер дифру агъавал апІурайи му аьламдиъ хъасин
дидиз ригъдин нур кабъхнуш...

Гъацдар кюрдун гъамлу йигъарикан сад йигъ вуйи. Узу аьхиримжи
дарснаъ айза. УнчІварихъ мучІушин гъябхърайи. Урхурайидари доскайик ди-
бикІнайиб кпикІурайи, хъа мялимдин столихъ деънайи узу журнал абцІрайза,
классдиъ сакитвал айи. Гъаму арайиъ ракнарлик шли-вуш гъялакди кучу, амма
узу гъюз ихтияр тувуз хъуркъайиз, хъадан шавгъарси, классдиъ Наташа архъу
ва узуз муштулугъ туву:

– Соня бажи, зарбди гъач хулаз, ихъ «дягъя» армияйиан гъафну!

Узуз узу яшамаш шулайи хулан эйсйирин кюр бай армияйиъ айибра ва
дурарикан аьхюнуриз Даниял кІурубра, хъа думутІан бицІидари дугъаз хива-
рин нугъатниинди «дягъя» кІурайибра аьгъяйзуз. Сифте узу «дягъя» Даниялин
ччвурнахъ хъибтІнайи лакІам вуйкІан кІури фикир гъапІнийза. ВуйиштІан,
Даниялин Хивна швуваз гъурху кюр аьхю эмейин шубарикан муну чвуччвуз
«мими» ваъ, хъа хивари кІуруси «дягъя» кІуб тІалаб гъапІнийи. Гъаддиз ду-
гъаз хиварира, гъвандиккарира зарафатнахъди «дягъя», яни «мими», кІури дих
апІуйи.

– Дийигъ сацІиб, Наташа, дарс ккудубкІуз хъуб дакъикъа ими, хулаз сатІи-
ди гъягъюрхъа, – гъапица аьлхъюб кади. Хъа кІваан жара фикир гъубшнийиз:
«Мурарин «дягъя» гъафну кІури, йиз фу вухъа?»

– Ваъ, къан шула, ихъ хал хълари абцІна, – буйругъ туву Наташайи узуз.

– Хъа дарс ккудубкІнадар аьхир, – тяжуб гъахъиза.

– КкудубкІнадарш чан юкІв тІубкІ, валлагъ, дурарикан хъуб дакъикъайиъ
аьлимар ктаурадарваки! – дупну, йиз сумкара гъадабгъну, Наташа узузра кки-
лилигди, ракнархъинди диш гъаши.

Учу, мучІушин гъадабтІури, гъялакди гъягъюрайча. Рякъ асла рябкъюра-
дайи, шякъяр ккайи йиз туфлийир гагъ му гъвандихъ, гагъ тму гъвандихъ йи-
вурайи. Мидланра савайи, гъилицнац дифраккан, улиъ тІуб убччишра, ряб-
къъдайи, гъаддиз хъяхъ айибтІан мучІубси гъибгъарайи. Мектебдихъан гъулан
къялаз гъюру рякъюъ сар касра алахъундайчуз. Артеларихъна хъуркъубси,

мягълайин жан алиб аьгью шуйи: халачичйир ляхнихъ хъмийи, хъа ич хуларин хяларин шаду сесер гъюрайи. Думу сесеригъян узуз Сулейман имийин ва завмаг Асвран сесер аьгью гъахънийзуз. Дурарин сесер жарадарин сесеригъ гъидикъну дургрударсдар дайи. «Асвар ми» кІури шуйи дугъаз гъуландари, думу узу яшамиш шулайи хулан эйси Къурбан мийин ултІукъу дуст вуйи, дурариз гъулаъ барчвйирра кІуйи. Хъа Сулейман ими Къурбан мийин багъри чвйиррикан сар вуйи, дугъу гъарсаб рюмкайихъ чаъ айи вари къувватниинди инчйир апІуйи, думу гафарра, ляхнарра къатІ’идар кайи инсан вуйи. Гъапну– гъапну. Гъаддиз дугъаз гъулаъ «Чаландар» кІуйи.

Асккан раккнар тІаъну, хянаккинди ккучІвча. Наташа цІигъси умбрарианзина гъажаргъу. Узу гъеле ликарилан илдитури имийза. Хялар айи хулаъ учІвуб гъугъубжвнайзуз. Хърахури, думу хулан раккнарихъна гъафиза ва дийигъза. Гъаму арайиъ Сулейман имийи хулан цалар даргърубсиб инчи гъапІу ва раккнар арццуз дирбаш’вал гъудрубкІрайи узу, гучІ дубхъну, гъилирхъзу. Гъар фици вушра, йиз шаклувал гъянаъ дючІюбкъну, хялар дуснайи хулан раккин абццза. Раккнарихъан салам тувну, хул’ан удучІвуб гъяракат гъапІза, амма гъарган уъмрин жвилли жвиллишнаризра аьхю эгъемият тувру Сулейман имийи дициб ихтияр тувдарзуз.

Мирасар уч духъну, мирасдин бай армияйиан гъювал жибкІурайи. Жикъи ликар ккайи столиин гъармиш, къилзи памадрар, къялан шид, чяхир айи гажин ва хъанара фу-вуш алийи. Сулейман имийин гъвалахъ бицІи кусрийиин къялан жандкин жангар улар айи жигъил деънайи. Дугъ’ин армияйин палат алдайи, фици вушра думу Даниял вуйиб гъавриъ гъахъиза.

– Суна, му ихъ Даниял ву, дугъаз хушгелди гъаз апІдарва?! – буйругъ туврубсиб сесниинди, кІвантІарик гъевес кади, гъапи Сулейман имийи.

– Хушгелди, солдат! – дупну, ипІру сурсатар, гъаб-гъажагъ гъяйи тахчийин улихъ бицІи кусрийириин деънайи Ум’яханумдин ва Наташайин багахъна гъушза.

– Сагъ ишри! – ккунди-даккундиси жаваб туву дугъу,

Хъа шубари узуз гъарган унчІвин асихъ дивнади шлу ярхи ликар ккайи стулийн деуз йишв улупу...

***

Къюрдун къаяр ккудукІну, йифар деерцІну, гъулаъ хъадукар шулайи. Гъуландари багълар марщц апІури, багъларизна хярариз шид тувбан бадали, архар адатІурайи. Чурарра чру гъахъиган, гъуландари чпин малар чІурариз адаъбан бадали, мясляаьтар апІурайи. Маларихъ габнар эбелцан йигъан хъитру аьдат вуйи.

Иса малариз ужуди гъуллугъ апІурр ву кІури, гъулаъ ад абхънайи. Магъа мартдин къадна къюдпи йигъан эбелцанра дүфну хъубкъу. Эбелцан хъадукар улубкъбан машкварси гъисаб апІурайи. Киш йигъан хябяхъган гъулан баяри мистан улихъ хъайи майдандиина гъарури чпин хуларин хабахъди гакІвлар, гурдар гъахнийи. Эбелцнан цІа ужур нежбер касди капІиган, бегъерлу хъад шулу кІуру аьдат айиб вуйи. Агъмад ликрихъ берекет хъайи кас ву кІури, гъулаъ гъисаб дапІнайи. Улхъан йисанра дугъу эбелцнан цІа капІиган, бегъерлу хъад гъабхъну кІури, гъамусра думу ляхин Агъмаддиина табшурмиш гъапІнийи. Агъмаддира, чаинна ихтибар хпаз гъуландариз ахю чухсагъул дупну, эбелцнан цІа капІу.

Саб арайиланси мистан улихъ хъайи майдандиин эбелцнан ахю цІа гъабхъи. ЦІин багахъ, илтІикІну, гъулан саб хайлин ахю адмийир дусу. Мурарин арайиъ маларихъ габан хъитбан улхбар арайиз гъафи. Мушвахъ дуснайидарикан сари ццира хюндин лижахъ Иса хъитдихъа гъапнийи.

Му гаф чаз гъеебхъган, Агъмадди, Иса малариз ужуди гъуллугъ апІурр вуйиб ухъуз варидариз агъяхъуз, гъапи, ва Исайиз, уву фици кІурава гъулажви, дупну, суал гъапІу. Исайи жямаяьтдин тІалабназ, чан хпирихъди мясляаьт дапІну, закур жаваб апІурза гъапи.

Гъамци гъулан ахюддар йишван саяьт йицикьюб хъайизкъан эбелцнан цІихъ дусну гъузу, хъа, саяьт сабдиз гъилибхиган, вари алдагъну, гъарур чан хулаз гъушу.

Аьдат вуйибси, эбелцнан йишван гизафдар йигъ хъайизкъан даърахди гъузууи. Иса хулаз гъюруган, дугъан хпир Зилфи ва имбу хизанар дахъну адайи. Салам тувну, Иса хулаъ учІвубси, Зилфийи дугъахъна кІанакк ккипру гута туву, Иса гутайиин дусу. – Уву къанариз чІат гъузунва ахир, эбелцнан цІихъ фу хабрар хъай, – дупну, Зилфийи гъерхган, Исайи гъуландари чакан жямаяьтдин хюндин лижахъ агъювал ккун апІура кІури, жаваб туву. Зилфи жилирин жавабниин рази даршиди, Исайиз гъапи: Ваъ, жилир, маларихъ гъагъювал увуз думукъан хайирлу ляхин дар. Ихъ бай Аслан Армияйиан гъуллугъ дапІну дүфну гъамус къюд йис дубхъна. Асландин таяригъ гъеле Армияйиз гъагъийиз сумчрар гъапІдар гизаф гъа. Ухъуз миржир кІул кюлфетдиз вари айидар шубуб хал вухъуз. Асланси, ихъ имбу баяр-шубарра сарсарихъди хъуркъра, гъаци гъабшиган, ихъ хуларихъ чарасуз къюб хал хъаъну, ихъ Асландин сумчир дапІну ккунду. Гъаму ляхнар кІулиз адагъбан бадали, увуна Аслан гъул’ан гъирагъдиз, хилиз пул гизаф гъюру ляхин наан аш, ахтармиш дапІну, саб шубуб-юкьуб вазлизди лихуз душну ккунду.

Гъубшу йисан Къзахастандиз лихуз гъушу Салмандина Вагъабди, шубуб вазли дилихну, гъарури юкьуд агъзур манат пул гъабхну, кІура. Учвурра къюр

касди, гьадрариси, саб ургуд-миржид агъзур манат пул гьабхиган, ихъ улихъ дийигънаи важиблу ва чарасуз дапӀну ккуни ляхнар тамам апӀуз хьибди. Исайиз Зилфийи кӀурайи гафар ужуди гьеерхъу ва, гьуландарин маларихъ дурушди, гьирагъдиз лихуз гьягъюз мясляат гьапӀу.

Гьулаъ магазинчи Халилин риш Айнаиз Аслан ккун духъна кӀуру ихтила-тарра аии. Халил гьулаъ ужуб агъвалат кайидарин царнаъ аии кас вуйи. Дугъахъ ужудар ахю хулар, машин, хуларихъ багъ-бистан, хянаъ къаб-сумчӀур чарва, хьуб-йирхъуб кӀару малар аии. Халилин анжагъ хулаъ хизанар къитди вуйи. Айидар юкъур кӀул кюлфет: чав, чан хпир Мина, риш Айна ва йицикъюд йисаъ аии бай Аббил вуйи.

Халил гизаф жинжал абмлар кайирра вуйи. Чан мелз йивру гафариинди халкъар чахъна жалб апӀур, сабан чав гьюрмат гьапӀу касдикан чаз ургубди хайир ктабгърур вуйи. Гьацир вуйиган, гьуландари дугъаз руб туври, мукъу ктабгърур кӀуйи. Халил ариш-веришчира вуйи. Чаз фу алабхъишра, жара йишв'ан ужуди гьадабгъури, гьуландариз чаз заълан алди масу тувуйи. Гьаци вуйиган Халил чпин гьулаъ варитӀан девлетлур вуйи.

Халили Асландиз чаз гьар'ан гакӀвлар хруган, малариз алаф гьязур апӀру вахт гьафиган, укӀ убшвуз кюмек апӀуз дих апӀури шуйи. Аслан гьулаъ аии чан тай жигъилартӀан аькъюл айир ва ляхниз зиренг вуйи, гьацир вуйиган Халилиз гьулан жигъиларикан варитӀан Аслан къабулди вуйи. Саб ражари Халили чан хпир Минаиз чпин риш Айна Асландиз юлдашди тувдихъа кӀури гьапи гафарикан Айнаиз хабар гьабхънийи. Хъа Айнаи думу гафар чан тай шубарикна гьапнийи. Гьамци Айнаиз Аслан ккунда кӀуру гаф гьуландарин ушвниъ абхъу.

Иса гьуландарин маларихъ дурушди, пул гьазанмиш апӀбан бадали Асландихъди гьирагъдиз лихуз гьягъюз гьязур шула кӀуру хабар Халилизра деебхънаи. Эбелцан алдабгъну, хъа йигъан Халили Исайиз чан хулаз теклиф гьапӀу. Суфраийихъ ипӀури-ухури дуснайиган, Халили Исайиз гьуландарин маларихъ гьяз гьягъюри адарва дупну, суал гьапӀу. Исайира Халилиз гьамци гьапи: «Лиг, гьулажви, йиз улихъ къюб ахю месэлийр дийигъна, маларихъ гьушган, узхъан дурар тамам апӀуз шулдар. Дурар тамам апӀбан бадали, узу, гизаф пул алабхъру ляхин аии йишв ахтармиш дапӀну, Асланра хъади гьадина лихуз гьягъюз йиз хизандин арайиъ мясляат дапӀназа», – гьапи.

– Фу месэлийр вуш, йип, белки, уву гьулаъ гьузишра, дюз шуйкӀан дурар, – гьапи Халили.

– Лиг, Халил, увузра агъявуз, йиз ахю хизандиз айидар шубуб хал ву, мидланра башкъа, йиз бай Асландин таяр эвленмиш духъну, хизандин, хулан-йишван эйсир духъна. Гьаци вуйиган, зура йиз хуларихъ къюб хал хъану, бай эвленмиш дапӀну ккунду. Гьаму ляхнар тамам апӀуб йиз гардандиъ аии фарз ву, – гьапи Исайи.

Исайин гафариз Халили гьамциб жаваб туву: – Уву кӀурайи ляхнар духъну ккунидар ву, Иса. Яв кӀваъ аии хиялар тамам апӀбан бадали, аллагъдира кюмек туври, хъа йиз агъювалиан кӀураза, уву кӀурайи ляхнар гьулаъ гьузишра тамам апӀуз шулу, – гьапи.

– Фици, я гьулажви, узу маларихъ гьушган, думу ляхнар тамам апӀуз даршул ахир, – гьапи Исайи.

– Лиг, Иса, гъуландариз варидариз яв хайир ккунду, уву мал-къарайиз гъуллугъ апІрур вуйиган, дурариз чпин маларихъ уву душну ккунду. Узура яв тереф дюбхну, гъуландарин арайиъ инкѝлаб гъабхарза. Саб мал уьбхюз улхъан йисари вазли къюб манат туврайиш, ццийин йисан увуз шубуб манат тувуз гъитарза, – гъапи Халили. – Ихъ гъулаъ къюдварж хюни а, гъар хюндин кІулихъ шубуб манат тувиган, увуз вазлиъ юкъудварж манат алабхъуру. Апрельин вазлилан башламиш дапІну, октябрин аьхирариз уву маларихъ гъушган, ургуб вазлиъ увуз юкъуд агъзурна къюдварж манат шулу. Яв балин сумчир апІруганра гъуландар вари иштирак хъиди. Лишнихъ гъапиганра, саб шубуд агъзурилан зиина пул хъибди, ва гъамци яв ляхнар тамам хъиди, – давам гъапІу Халили. Исайиз Халилин гафар ужуди гъеерхъу ва, – чухсагъул, гъулажви, дици вуш уву гъуландарихъди мясляаџ дапІну, узуз дурарин арайиз гимийихъна дих апІуз гъит, – гъапи. Гъамцдар йикърар дапІну, йишвну сѝаџт йицІисабдиъ Иса Халилин хул’ан чан хулаз гъафи. Иса хулаз гъюруган, Зилфи даахну адайи. Дугъу, уву Халилин хулаз йишвазди гъузуз гъушур вуйна, гъамкъан къаназ дугъан хулаъ гъаз гъузунва, дугъахъди фу ярхи ихтилатар гъахъниъв кІури, гъерху. Исайи узу Халилихъди ихъ хайирназ вуйи ихтилатар гъапІунза дупну, жаваб туву. Халилин гафари ихъ хулаз фициб хайир хуруш гъеле йип, кІури, Зилфи чахъ хъюгъиган, Исайи, гъирагъдиз лихуз гъягъбан месэла ккубтІунча, хизанар, кІури имиди, Зилфийи, уву Халили алдатмиш гъапІунва кІури, гъарйир апІуз хъюгъю. «Яваш, хпир, узу бегъемди ихтилат апІайиз цІибди сабур апІин, гъеле сабан дубхънайиб фукІа адар», – кІури, Исайи гъапиган, Зилфи дийигъу ва Исайи ихтилат башламиш гъапІу.

– Халили гъуландарихъди мясляаџ дапІну, узуз тувру гъякъкъи за апІурза кІура. Улхъан йисари вазлиъ саб хюндин кІулихъ къюб манат пул туврайиш, цци саб хюни уьбхюз узуз шубуб манат тувуз мясляаџт апІурза кІура, – гъапи. – Ихъ гъулаъ къюдварж хюни а. Гъар хюндин кІулихъ шубуб манат тувиган, узуз вазлиъ йирхъудварж манат пул шулу. Чпи кІуруб гъапІиган, гъуландар ихъ лишнихъ апІруганра вари иштирак хъиди, думуганра ухъуз хайлин пул хъибди. Гъапи гъабшиган, гъирагъдиз дурушишра, хуларра дапІну, сумчирра апІуз хъибди дупну, умуд кивраза, – гъапи Исайи. Исайин гафариин Зилфи рази гъахъи. – Ибшри, жилир, сарун узу кІуруб адариз, увуз фици ужуди рябкъюраш, гъапи апІин, – гъапи.

Халили гъуландарин арайиъ гъубху инкѝлабдиъ Исайиз хайир шлуси ният гъапІу. Вари Исайиз малин кІулихъ вазлиъ шубуб манат тувуз рази гъахъи ва лишнихъ апІруганра вари иштирак шулча, гъапи. Мушвахъна сумчІур-ягъчІвур кас гъуландар уч духънайи. Дурарин арайиъ яшлу кас Аьгмадра айи. Жямѝаџтдин терефнаан Исайиз дугъу гъамци гъапи: «Халили учуз гъапи гафариз разивал тувунча. Увуз гъар саб малин кІулихъ вазлиъ шубуб манат пулра тувдича ва яв лишнихъ апІруганра вари иштирак хъидича. Уву яв маргъ гъадабгъну, саритІ, сабпи апрелилан башламиш дапІну, ихъ гъуландарин хюндин лижахъ гъарахъ».

Варидиз чухсагъул дупну, Иса чан хулаз гъафи. Зилфи, Иса фициб жаваб хъади гъидикІан кІури, фикрар апІури гъяџтдиъ дийигънайи. Иса гъяџтдиъ учІвубси, дугъу фициб йикърар гъабхъничв дупну, гъерху. – Йикърар – узу увуз ихъ хулаъ гъаписдар, – жаваб туву Исайи.

– Вуш, жилир, гъул-хал гагІабхъну душну, жара йишвариъ ляхин апІайиз, жвуваз хайирра шулаш, гъулаъ гъуз, – гъапи хпири.

Сабпи апрель дуфну хъубкъу. Исайи, гвачІиндин акв мялум хъайизра хул’ан удучІвну душну, гъулан мистан улихъ хъайи майдандиин гъуландариз чІурдиз малар адаай дупну, хабар туву. Саб гъацІ сааътналан Исайин багахъна кюемкназ Асланра гъафи. Гъуландари чпин малар лижягъна хъау.

Чаз гъуландари гъапІу гъюрматназ жаваб вуди Исайира дурарин малар хам укІ айи чІурариз хъаъри, ужуди динж апІури, гъар йигъан малариз вахтнининди шид туври ва гъипІуб-гъухуб микІ гъюру йишв’ин гъял апІуз гъитри гъахъну. Гъамциб гъуллугъ апІбан натижайийъ хюнийриккан ккудубзурайи никк йигълан-йигъаз артухъ ва гизаф тІяаъм кайиб хъуз хъюбгъю. Чпиз никк, ччим, нис бул гъапІу Исайиз гъуландари чухсагъул гъапнийи. Жямяаътдира, Иса инжик дарапІди, чпин малар уърхбан гъякъкъи вахтнининди гъар вазли туври гъахъну. Гъамци ургуб вазли маларихъ душну, Исайиз юкъуд агъзурна кюдварж манат пул гъабхъи.

Ноябрин сифте кІул’ан йифра гъубгъу, Исайин маларихъ гъягъбан вахтра ккудубкІу. – Гъамус, жилир, – гъапи Зилфийи – вари гъуландари кІураки, Халилин риш Айнайиз ихъ бай Аслан ккун духъна, кІури. Ихъ гъулаъ айи имбу шубартІан, Айна рякъюз-агуз вуйир ва ужуб жандак хъайир, аькъюллу, дирбаш, дишагълийири апІру ляхнар вари аьгъюр ву. Ихъ маскуриъ Айнайиси чкиди ва ужуди халачи убхрур касра адар, кІура. Халилра баши-диривал кайир, девлет айир, ихъ гъулаъ саб кІуру хал-йишв хъайир ву. Айна ихъ бализ гъахънийиш, ихъ аьхю бахт вуйи. Зилфийи чап улхбар давам апІури, Исайиз хъана гъамци гъапи: – Гъамус йисан аьхир ву, цІийи йис кубчІвиган, бализ швушв ча пидихъа, хъасин, ухъуз мажал вуйибси, швушваз базалугъдиз мутмиир гъязур дапІну, хулар хъауз гъванар-гакІвлар духну, хъадукра хулар ккергъдихъа. Хъа чвул кубчІвубси, сифте лишнихъ душну, хъа сумчир апІуз кІураза. Исайира жара гаф дарпиди, – ужуб фикир вуяв, хпир, гъапи апІидихъа, – гъапи.

Йирси йисан аьхир шулайи. Декабрин къанна миржид гъабхъиган, Зилфийи Исайиз, швушван гъякънаан мясляаът апІбан бадали, Халилин хулаз гъарах, гъапи. Иса, элгъет йигъ ухъуз балгру йигъра ву дупну, магазиндиан кюуб кило шоколаддин къефетарра гъадагъну, лисундин вахтна Халилин хулаз гъушу. Халилин хулаъ учвна хпир МинатІан адайи. Айна – маскуриъ, хъа Аьбил мектебдиъ айи. Чпи теклиф дарапІди Иса хулаз гъюбан себеб Халилизна Минайиз аьгъю гъабхънайи.

Хулаз дуфнайи хялижв шадвалиинди къабул дапІну, хуш-беш апІбалан къяляхъ, суфрара гъатІабщну, улихъна ипІру хурагар ва убхъру ички гъабхи. ИпІури убхъури айиган, Халили Исайихъан чан хулаз гъюбан метлеб фу вуш гъерху.

– Йиз метлеб, гъулажви Халил, увухъди гъавум хъуб вуйиз, – гъапи Исайи, эгер увуз йиз бай Аслан, йиз хал-хизан къабулди вуш?

– Йиз терефнаан манигъвал адариз, Иса, гъапи Халили, эгер бализна шураз чиб чпи къабулди вуш. Исайин метлебнакан Минайизра аьгъю апІбан бадали, Халили чпи айи хулазди гъач гъапи. – Лиг, хизанар, – гъапи дугъу, Иса Айна Асландиз швушвди гъахбан бадали, мясляаът апІуз дуфна. Узу шуран аба

вуйиси, уву дугъан бабра вува. Узу Исайиз, шуразна бализ чиб-чпи къабулди вуш, йиз терефнаан манигъвал адар, гъапунза. Гъамус увура фу кѳуруш, Исайиз йип.

– Йиз риш Айна ккунидар, Иса, ихъ гъулаъ къюр-шубур кас а, амма дура-рикан гафар гъапИган, риш зат рази шулдар, хъа Асландикан гъулхиган, разиди ва юкѳв ачухъди шулу. Гъялариз гъиливган, шураз Аслан къабулди ву. Гъаци вуйиган, шурхъан гъерхуб-хъерхуб герек дар, увухъди гъавум хъуз узура рази вуза, – гъапи Минайи. Чан ляхин дюз хъувалик умуд киву Исайи Халилизна Минайиз чухсагъул гъапи.

– Учү риш тувунча, гъамус уву сумчир фила апѳуз ккаш, йип, Иса, – дупну, гъерху Халили.

– Сумчир апѳуз чвнутѳан хъуркъидар, сифте хулар, хъа сумчир апѳуз хиял вуйиз, – гъапи Исайи.

– Швушв ча гъапихъанмина, сумчир къанариз миилдипан, Иса, – гъапи Халили. Хулариз гъванар-гакѳлар гъязур апѳин, яв хуларихъ хулар хъауз бегъем йишв хътар. Варидари хулар гъулхъан гъирагъдихъинди гъудучѳвну дивра, багъ-бистан апѳру йишварра хъа. Асландиз хулар йиз харжнииинди дивурза, устѳирра узу агурза ва дурариз къиматра узу тувруза, – дупну, Халили Исайиз сифте сумчир апѳин гъапи. – Увуз, Иса, хуларин дарвал айиб узузра агъязуз. Апрельин вазлиъ лишнихъ дуфну, майдин вазлиъ сумчир апѳин. Сумчир алдабгъну, сакъюдар йигъарилан Аслан чан швушв хъади йиз хулариз гъюри, узуз ахъю хулар а, – гъапи Халили. Мицдар гафар Исайиз къабул гъахъдар.

– Язна сижар абайин хул'ина хъади гъюру аьдат ихъ гъуларихъ айиб дар, Халил. Дици гъапѳиш, уз'ин гъуландар аьлхъиди, – гъапи Исайи.

– Аьйиб ву, аьлхъиди кѳури, увуз хайир гъюру ляхнар дарапѳрайиган, касибди гъузнау, Иса. Узу кѳурайиси гъапѳиш, хайир ву, – гъапи хъана Халили.

– Гъеле хизанари фу кѳуруш, агъю апѳуза, эгер рази гъахъиш, гъюру элгъет йигъан швушвахъ тѳублан хъапѳуз ва рякъ-ражнан гъакънаан улхузра кади узуна Зилфи яв хулаз гъидича, – Халилихъди гъамциб мясляаьт дапѳну, Иса чан хулаз гъушу.

Яраб Халили фу пидикѳан кѳури, Зилфийи ва имбу хизанари фикрар апѳурайи. Иса хулаз хъуркъубси, Зилфийи, ляхин фици гъабхъияв дупну, гъерху.

– Халили ухъуз риш тувруза гъапну, амма ухъуз хуларин дарвал айиган, сумчир апѳбалан къяляхъ, язна чан хулаз хъади гъягъюрза, кѳура. Гъванар, гакѳлар узуз гъязур апѳин гъапну, хъа устѳирра чав дагну, дурариз къиматра чав тувну, гъулан гъирагъдихъ, багъ-бистан апѳру йишвра хъади, Асландиз хулар дивруза кѳура, – гъапи Исайи. – Швушв ча дупну къаназ гъитбиинра Халил рази дар. Сабдизра дилигди сабан сумчир апѳин гъапунзуз, – гъапи. Зилфийира фикрар дапѳну, белки, дугъу кѳурайиси гъапѳиш, хайир шул, гъапи. Асландизра мициб йикърар думукъан хуш гъабхъундайи, хъа вушра ахъюдари апѳурайи йикърар чѳюбгъюзра дугъаз ккун гъабхъундайи.

Цѳийи йис, январин ваз улубкъу ва сабпи элгъет йигъан, чав маларихъ душну гъадабгъу пуликан агъзур манатра жибдиъ ивну, хъанара гъяфатар ва жара пешкешарра хъади Исана Зилфи Халилин хулаз швушван ккудубкѳуз кѳури гъушу. Чпин цѳийи гъавумар хулаз гъафиган, Халилина Минайи дурар шадди къаршуламиш гъапѳу ва дурариз столихъинди дусру йишвар улупу. Хуш-

беш, гьерхбар-хьерхбар апІбалан къяляхь, гъавумар дуснайи столихь Халилна Минара дусу ва сумчрикан ихтилатар апІуз хьюгъю. Сифте ихтилат Халили башламиш гъапІу ва дугъу гъамци гъапи: – Ихь гъулаь узухъди гъавумвал апІуз ккунидар хъанара аи, узу дурарин хизандиз ва йиз язна хъуз ккун гъабхьи жигъилариз фикир тувиган, узуз варитІан учву ва ичв бай Аслан къабул гъахъунуз. Гъаци вуйиган, эл-аьдат дапІну, жигъилар эвленмиш апІуб ихь ва-зифа ву. Ихь жигъилар ярхлаз вуйи ва бахтавар уьмрин эйсир ишри!

– Чухсагъул, Халил, – гъапи Исайи, ва шурахь кІуру рякъ-ражнан гъакъ-наан гьерху.

– Ихь гъуларий аи аьдатниинди, шурахь хъаьру шей’ариз кьюд агъзур манат пул. Яв швушваз ургуб гъат палат, дурарикан шубуб гъат – марщидар, тІубарихь хъауз гъизилин кьуб тІублан, хилихь хъапІуз гъизилин сяаьт, ибарикк ккитІуз гъизилин сиргъийр. Швушв гъахуз гъафидариз гъивуз кьуб якъ, саб ишикІ аьракъийр, йицІуб кило ччим, хъа имбу жвилли шей’ар яв хил рубкъруси хидива? – гъапи. Халили гъапи мутмйирин кьимат гъисаб гъапІиган, хюнийрихь душну, Исайи гъадабгъу пул бегъемкъана шули адайи. – Бегъем даршиб, лишнихь гъапиган хьибди, – гъапи Халили. Исайизна Зилфийиз пуз гаф гъубздар, гъаз гъапиш варидари чпин шубар швуваз тувруган, Халили гъапидарстар кьиматар кІурайи. Исайи, чан жибдиан адабгъну, Халилин суфрайихь агъзур манат дипу, имбу агъзур язнайихьди сад-къюд йигълан хътапІидиза, гъапи. Язна хулаз гъюбан сагълугънаан, шуран абайи дупнайи пуликан чап юкІв вуйибси яни юкъуд-хъуд варж манат кам апІру аьдат вуйи. Халилира гъадму аьдат дапІну, Асландиз пул кам апІиди кІури, Исайи фикир гъапІинийи. Хамис йигъан лисунган, саб кило гъяфатарра хъади, Аслан, чан мирас Самедра хъади, Халилин хулаз гъушу. Хуш-беш, гьерхбар-хьерхбар апІбалан къяляхь, дуфнайи хяларин улихъна ипІру-ухруб гъабхи. Хураг ипІбалан къяляхь, Халилин суфрайихь Асланди агъзур манат, Самеддира къаб манат пул дипу. Халили язнайиз пул кам апІбакан гафра гъапундайи. Минайинра дуфнайи хялариз тувру пешкешар кІваълан гъушну. Асланна Самед хъадакнучпин хулариз гъафи. Исайизна Зилфийиз Халилина Минайи гъамциб сеймиш дару ляхин гъапІиган, гиран гъабхънийи, гъаци вушра гъуландариз аьгъю гъапІундайи.

Кьюрдун вазари Исайина Асланди хулар дивбан бадали гъванар, гакІвлар гъязур гъапІинийи. Мартдин ваз кубчІвиган, колхоздин правленийи Асландиз хулар дивбан бадали гъулан улихь жилра улупу. Исайина Асланди чпи гъязур гъапІу гъванар хулар апІру йишвахъна гъахи. Апрельин йицІухъудпи йигъан Исайин лишнихь апІуру кІури, гъуландариз йигъар ккимиди хабар дубхънайи. Исайи гъаму йигъаз чаз лазим шлу тадарукар, ипІру-ухрудар вахтниинди гъязур дапІнайи. Магъа апрелин йицІихъудпи йигъ дуфну хъубкъу. ГвачІнин ухди Исайин гъяятдиз мирасар, гъуншир уч духъну, душаваь ахю йигъгар иливну, лишнихь гъюру гъуландариз ашар-шурпийр гъязур гъапІу. Йигъан сяаьт йицІикъюб гъабхъиган, гъулаь варитІан яшлу кас Аьгъмад улихь хъади, Исайин хулаз саб десте адмийр гъафи. – Яв ккебгърайи сумчир мубарак ибшри, Иса, кІури, дурар саб йишв’ин дусу. Аьдат вуйибси, дурарин улихъна ипІру хурагар ва ички гъабхънийи. ДипІну-духну ккудубкІиган, чпин терефнаан сумчриз кюмек вуди, гъарури йицІуб-къаб манат пул Исайихъна туву. Гъамци гъаму йигъан хябяхъдиз Исайин лишнихь десте-дестеди вари гъуландар гъюри, сумчир

мубарак гъапу. Хябяхъган гъуландари туву пул гъисаб гъапиган – шубуд агъзур манат гъабхънийи. Исайина Минайи гъуландариз ахю чухсагъул гъапи.

Майдин сифте кѳуларий сумчир апуз йикърар дапнаийган, Исайи швушваз базалугъдиз гъапи шей'ар вари гъязур гъапу. Къюбпи майдиъ, базар йигъан, Исайи Халилин хулаз швушван ккурттар ктапуз кѳури чан хпир Зилфи ва мирасарин хпар гъау. Дурарихъди Халили гъапикъан шей'ар вари хътау. Чав гъапи мутмийр вари тамамди гъахиган, Халил чан гъавумдикан рази гъахъи ва урчѳубпи майдиъ риш хъаузра рази гъахъи.

Швушвахъ хъайи шей'ар дивуз Исайин хулаъ йишв адар кѳури, сумчир апѳбалан къяляхъ язна чан хулаз хъади гъюз мясляътра вуйиган, Халили чан шурахъ хъауз гъадагъу шифонер, сирвиз, ахю гъюзгю, стол ва жара мутмийр чан хулаъ гъитуз мясляът гъапу. Миржибпи майдиъ, киш йигъан, Исайи сумчир ккебгъу. Сумчриз теклиф дапнаий майил-мадатар, багахълуйир ва гъуландар Исайин хулаз уч гъахъи. Гъулан къавлари сумчрин мукъмар йивуз хъюгъю. Сабпи ражари Исайина Зилфийи, хъа имбу мирасари ва гъуландари ялхъвнар апѳури, сумчрин мярака яркъу гъабхъи. Урчѳубпи майдиъ, базар йигъан, далдабу, зурна кѳул'инди, Исайи Халилин риш Айна чан бай Асландиз швушвди гъахи.

Исана Зилфи чпин гардандиъ фарз вуди айи ляхин тамам гъабхъну кѳури, шад гъахънийи.

Сумчир алдабгъну, йицѳуд йигълан Халили Исайиз Асланна Айна чан хулаз гъаъ кѳури, хабар хътапу. Хъа йигъан гъачѳнинган Асланна Айна, чпин палтар айи чемоданра ва Айнаихъ хъапу халачира гъючѳакк ккивну, Халилин хулаз гъафи.

Жан риш, Айна, уву гъушган, ихъ хал ичѳи гъабхъиси гъабхъунзуз, кѳури, Мина Айнаийин алархъу. Риш язнара хъади хулаз гъюбан сагълугънаан Халили чан мирасар –дустар уч дапну, Исайи гъахи арагъийр гъивну, ипѳбар-ухбар тешкил гъапу. Мажлис алдабгъбалан къяляхъ, Халили Асландиз гъамци гъапи: – Цци хулар апуз сарун къан гъабхъну, язна. Ихъ гъулан ужударстар устѳири колхоздиз фермийр дивра, имбудар галариз хярар уршвуз душна. Ухъу хулар гъюру йисан дивдихъа, хъа уву ихъ хулан ва увуз табшурмиш гъапу колхоздин ляхнар апѳин. Фуну ляхин алабхъишра, тамам апѳури вердиш духънайи Аслан сижар абайи гъюру йисан вушра хулар дивдихъа гъапиган, имбубсана аьшкъ кади ляхнар апуз хъюгъю.

Колхоздин ляхниина аьгъяйиз, ухди гъудужвну, Айнаийи хюнийр ккудузуйи, хъа малар-марччарин панзар апѳуйи. Асланди кѳуруш, сифте малар-марччар лижягъна хъауйи, хъа Айнайиз панзарин апуз, гъяатар марцц апуз кюмек апѳуйи. Хъасин къюредра колхоздин ляхниина гъягъюйи. Чпин хулаъ айиган, Аслан сабанна маларин панзар гъапѳур ва гъяатар марцц гъапѳур дайи. Дицдар ляхнар жилари, иллагъки жигъилари, затра апѳдайи, дурар хупарин ляхнар вуди гъисаб дапнаийи. Гъаци вуйиган Асландик чан тай жигъилар, уву Халили чан хул'ина фуну ляхин вушра апѳру нежберди духнайир ву кѳури, кълхъри шуйи.

Айнайизра чан адаши Асландиз фициб вушра ляхин табшурмиш апѳруган, хъял гъюйи, уву Аслан чан таярин улихъ усал апѳурава кѳури, улхури шуйи. Халили Айнайиз, гъаци даруган, закур думу кѳул'инди хулан-йишван эйси гъахъиган, дугъан малар-марччар уърхюз юкѳв хъибдар, чан хулаъ имиди

вердиш ишри, кІуйи. Аслан арабир чпин хул'инра улукъури шуйи. Исайиз малариз алаф гъязур апІруган, гакІвлар хруган кюмек апІуйи.

Сижар абайин хулаъ айи сабпи йис Асланди кечермиш апІурайи. Къюрдуз мал-къарайиз лазим къадар алаф гъязур гъапІу. Ургру гакІвлар кІуруш, гъюру йисазра гъузрукъандар гъахи. Къюд кІуру йис улубкъу. Колхоздин правленийи Аслан, марччарин дул гъадабгъну ккудубкІайиз кюмек апІбан бадали, гализ гъау. Мартдин вазлиъ гъулаз гъюз гъязур шулайи йигъари, сар марччлихъан аъзарлу гъахыган, дугъан ерина марччарихъна Аслан гъаънийи. Галиъ Асланди хулар дивбан бадали сижар аба Халили устйир гъязур дапІну, думу чав гал'ан гъюбаз ккилигурашул кІури, фикрар апІурайи. Апрельин аъхирариъ Аслан гъулаз гъафи, сакъюдар йигъари кюмекназ гализ гъушу Асланди къанар гъапІну кІури, Халилиз дугъкан гиран дубхънайи. Устйир агбакан ва хулар дивбакан дугъу чІалра кІурадайи. Йишвну чпин хулаз гъушиган, Асланди Айнайихъан хулар дивбан гъакънаан Халили фу кІура дупну, гъерху. Айнайи чпин адашиз хулар дивбан гъакънаан саб артухъ фикир ктар, устйирик ктукъуз шлу гъял дар кІура, гъапи. Гъатму Казахстанариъ чпи гъадагъу кыматар дурариз гъулариръра ккунда, я чпиз гъивру уъл, гъафун зат гъисабра апІурадар кІура, гъапи. Устйириз тувру кымат, ахъру жара харжар гъисаб гъапІган, хулар дивуз хъуд-йирхъуд агъзур манат пул харж шула, кІур. Гъацдар зегъметар дизигну, харжар ахъну, хулар дивайиз, кыматнахъ гъязур хулар гъадагъуб ужу ву кІура, гъапи.

Айнаин гафари Аслан фикрарикк ккиту. Хъа йигъан Халилна Мина хъайи йишвахъ Асланди хулар дивбан месэла ккитІибгъган, Халили Асландиз Айнайиз гъапидарстар жавабар туву.

– КучІлар апІуз, узу бицІи бай дарза. Уву гъапи вари ляхнар йиз адаши, дадайи ва узу тамам гъапІган, уву учу лап ахмакъарси гъисаб апІурава. Дици вуш, узу йиз хулаз къяляхъ гъягъюрза дупну, Аслан чІатинди гъушу. Хъа Минайи Халилиз гъамци гъапи: «Язнайиз гиран ктапІуб дюз дарив, жилир, туву гаф увура кІулиз адабгъ».

– Гъягъюруш, гъарахри, узуз хулар азуз, ухъуз кюмек апІуз ихъ Аббилра хъуркъна. Аслан гъушиш, чаз зарар ву, дугъан хулаз Айнара гъаидарза, – гъапи. Халилин гафарикан хъял дуфну, Минайира – вайгъарай, дици гъапІган, ухъу гъуландарин арайиъ марцци биябур шулу, – гъапи. Асландиз ЧІатна удучІвган, чан таяр баярира, Халили увуз хулар дивайиз гъязур йихъ, дициб нивкІ увуз рябкъруб дар, кІури шуйи. Бязидари, Халили уву чан хул'ина нежберди гъахир ву, нежбриз хулар дивру аьдат айиб дар, кІуйи. Исайизна Зилфийизра Халилин аьмларикан бегъемди хъял дуфнайи. Халилихъди улхбар духъну шубуд йигълан, гвачІнин ухди Аслан чпин хулаз гъафи ва Исайизна Зилфийиз, сарун чав Халилин хулаз аьгъдарза, гъапи. Му ляхникан хабар гъабхъи Айнайи чан адаш Халилиз, язна хулаз мясляьтнинди хъади гъафиси, мясляьтнинди гъаузра гъаъ, гъапи. Хъа Халили Асландиз тувру саб мутмура, я ришра адариз гъапиган, Айна ишуз хъюгъю ва, узуз халкъдин арайиъ биябур духъну ккундаруз, саб хал, саб накъв дубхъну ккундуз, гъапи. Асланна Айна чиб-чпихъди гизаф албагну, арайиъ мягъюббат ади дуланмиш шулайи. Гъулан советдин секретарди ляхин апІурайи Минайин гъардаш Амиризра му гъядисйирикан хабар дубхънайи. Халилин аьмларикан дугъазра бегъем хъял дуфнайи. Сад йигъан лисунган Халилин хулаз дуфну, Амири дугъаз гъамци гъапи: «Гъарган уву

кІуриси даршул. Хулар дивруза дупну, Аслан яв хулаз хъади гъафунва, гъамус уву яв гаф батІул дапІну, кучІлар гъапІган, думу чан хулаз гъушну. Думу ляхнин гъякънаан Аслан сарихъанра батІул апІуз шулдар. Айнаин аба уву вушра, къанундиинди Айна Асландин юлдаш ву. Айна Асландихъан жара апІуз увуз саб ихтиярра адарвуз. Закур суддиъ абхъиш, уву батІул шулу, гъюкуматди жигъил хизанар мюгъкам апІбан къанунар адагъурайиган, уву думу къанунариз аьксиди удучІвурайиси шулу. Гъаци вуйиган, закурин йигъан судди уву тахсиркар дапІну, жазара гъадабтІидивуз». Халил буш гъахъи, суран фу кІузахъа, увуз ккуниси апІин, Амир, гъапи. Амири колхоздин машин дибисну, Айнаин шей'арра ивну, машин Исайин раккнарихъна хъапІу. Исана Зилфи Амирикан гизаф рази гъахъи.

Халилин нягъякъваларикан гъуландар вари нарази гъахъи. Хъад улубкъу, гъуландари укІар дуршвну, игнар ургуз гажир апІуз хъюгърайи. Сад йигъан хъябхъган колхоздин председатель Абасди Асландиз колхоздин кантриз дих гъапІу. Халиликан хъял дуфнайи Абасдиз Асландиз вари жюрейин кюмекар апІуз ккун дубхънайи. – Лиг, – гъапи Абасди Асландиз, – узуз уву аькьюллурси, гъякъ ккунир ва ляхниз зиренг вуди рякъюрузу. Гъаци вуйиган, узуз уву колхоздин бригадирди дерккуз ккундазу. Хъана зиренгди ляхин апІин. Цци сарун хъуркъидар, гъюру йисан хъадукар гъабшибси, колхоздиан устйирра тувну, увуз хулар дивузра кюмек апІарза. Аслан Абасдикан гизаф рази гъахъи ва шаду хабар хъади гъялакди хулаз хъуркъу. Абасди гъапи гафар хизандин арайиъ гъапиган, Исана Зилфи гарччлар йивну гъяаьлхъю ва Халилин хъюлаз председатели Асландиз хулар дивди, гъапи. Закурин йигълан башламиш дапІну, Аслан гъулан бригадир гъахъи. Жигъил, зиренг, варидарихъди гаф-чІал апІуз аьгъю Асландин ляхнар имбу бригадиринтІан улихъна гъягъюз хъюгъю. Асландин бригадаи имбударитІан ухди игнар улдугу, гажир гъапІу, чвулин тумар гъурзу, фермайихъна чІурдиан малариз алафар духну диву. Йисан аьхир гъабхъи, цІийи йис дуфну хъубкъу. Гъуландар хутІлариз пейин зигбан ляхнарихъ хъюгъю. Хъадукар гъабхъи. Асланди пайизра, Абасди апрелин ваз кубчІвубси правление уч дапІну, гъулан ужударстар устйириз теклиф гъапІу. Правлениеи хъадар хъуркъайиз Асландиз хулар дивбан бадали хандкІар адатІу. Халиликан хъял дуфнайи гъуландарира кюмек дапІну, саб-къюб вазлин арайиъ Асландиз хулар дивну ккудукІу. Хярар уршвру вахт хъайиз, Аслан чан цІийи хуларизра удучІву. Асланди колхоздиъ хъана аьшкълуди ляхин апІуз хъюгъю. Къюд йислан колхоз совхоздиз илтІибкІу, Аслан совхоздиъра бригадирди тйин гъапІу. Гъамус Аслан гъулан улихъ багъ-бистан хъайи ужудар хуларий, йирхъур байна ришра духъну, ужуб яшайиш ади дуланмиш шула.

МАЛЛА НЕСРЕДИНДИ ГЪУЛАНДАРИХЪАН САДАКЪА ФИЦИ ТАДАБГЪНУШ

Улихъ вахтари малла Несредин дуланмиш шулайи виляятдиъ къюрдну бегъемди йиф, хъадукра кѳуруш, мархъар цѳибдитѳан дурургъди, хъад къурагъ хъуз хъюбгъю. Му ляхни халкъдик гизаф гъалабулугъ кипнийи. Гъаз гъапиш къурагъ гъабхъиган, тахилар цѳиб шули, мал-къарайиз алафарра кам шуйи. Малла дуланмиш шулайи гъулаъ тямгъкар маллйир имбу гъуларийтѳан гизаф айи ва дурар гъуландари гъарсабдикан агъюдар ву кѳури, гъисаб дапѳнайи. Гъуландари дурарихъан къурагъвал дархъбан бадали, фициб чара апѳуруш, гъерхнийи. Гъерхдариз дурари гъарди саб жюрейин жавабар тувуйи: саспидари – йирси ваз кадабхъну, цѳийи ваз кубкѳан, тмундари хъадан улубкъган, мархъ убгъиди кѳури, гъуландарин юкѳвар сикин апѳурайи. Йирси ваз кадабхъну, цѳийи ваз кубкѳу, хъаданра улубкъу, амма мархъ гъубгъундар. Гъуландари гимийихъна уч гъахъиган, учву кѳурайи цѳийи вазра кубкѳну, хъаданра улубкъну, амма мархъ гъубгъундар, мархъ убгъбан бадали, сарун фициб чара апѳуруш, йипай гъапиган, гъулаъ гъарсабдикан варитѳан агъюр ву кѳури гъисаб дапѳнайи Гъяйдарбегу гъуландариз гъамци гъапи: «Къурагъ йисар удихъдира шуйи. Узуз агъяди, къурагъ хъуз хъюгъган, сад йисан чѳуру накъвариина гъуландари садакъа адабгънийи. Гъадмуган къюб суткаийъ яваш дарди мархъ гъубгъу ва саб гъяфта йигъари гъавара сиринди гъубзган, къурагъ дархъиди, гъуландариз гъадму йисан улхъан йисаритѳан тахилар, алафар гизаф гъахънийи». – Дици вуш, ухъура чѳуру накъвариина садакъа адабгъидихъа, гъапи гимийихъ хъайидари. Гъаци вуйиган, саритѳ жвуми йигъ ву, гъарури ичв юкѳв вуйиси ва хил хъубкъруси чѳуру накъвариина садакъа гъязур апѳинай, – гъапи Гъяйдарбегу.

Чѳуру накъвар али йишв гъулан зиихъ ва гъулхъан шубуб километрийн ярхла хъайи. Ухъу фици ва фуну вахтна гъягъиди кѳури, гъуландари чиб-чпихъди улхурайиган, Гъяйдарбегу дурариз гъамци гъапи: «Закур жвуми йишв ву, садакъайиз гъахру тадарукарра хъади йишвну саят сабдиз гъулан зиихъ хъайи мурсалин раццаз уч хъидихъа. Гъюз ккунидар гъадиана уч йихъай, уч хъпан вахт гъацѳ саят ибшри, къанар гъапиш, гъачѳиндин гъудгнин вахтназ накъвариина хъуркъидар». Имбу йигъариси гимийихъ къаназ гъудрузди, гъуландар, алдагъну, гъарур чан хулаз гъушу. Гъуландари апѳурайи мясляатнахъ хъпехъури, дурарин арайиъ Малла Несрединра айи. Дугъу, гъуландарихъан садакъа тадабгъбан бадали, фициб чара апѳузайкѳан кѳури, фикрар апѳурайи. Саб дупну Маллайин кѳулиз гъамциб фикир гъафи: гъуландартѳан ухди хул'ан удучѳвну, дурариз гучѳ ккапѳуб.

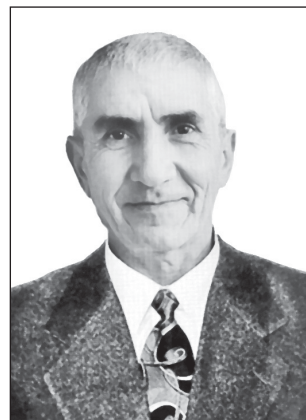
Чѳуру накъвариина садакъайиз гъахуз кѳури, жвуми йишван хъяхъган гъуландари гизафдари ччилар гъуркку, саспидари афрар, таза уълер, хъа имбудари аварши, нис, йиччв гъязур дапѳну, гъюдрачаригъян гъидиржну, дивнийи. Гъуландарси, Малла Несрединра гъязур гъахънийи. Дугъу йирси буфайкаийн лув хъадабтѳну, саб маргълийн илбижну, нафтлихъди къяшира дапѳну, айвандин мурччвахъ диву. Саят сабдин гъацѳ гъабхъиган, буфайкаийн лув илбижнаий маргъра чан гъюниин иливну, Малла Несредин чѳуру накъвар айи терефназди рякъюъ учѳву. Чѳуру накъварин улихъ ахъю майдан ва «жакъвлин булагъ» кѳуру

гизаф шид хъайи булагъ хъайи. Булагъдихъан саб варж метркъан ярхлади дагар хъайи, дагрин гъирагъдихъра – ягъал чъалан гъарар. ГъуландартІан ухди душну, Малла гъаму гъарарикан сабдигъ гъючІву ва гъуландар гъюбаз ккилигури дийигъу. Йишван сѣаѣт сабдин гъацІ гъабхъиган, чпин хулариян гъюдрачарра гъючІакк ккивну, са-сарди гъюри, гъуландар мурсалин раццаз уч гъахъи. Садакъа хъади гъюрударин къадар сумчІур кас гъахънийи. Йишвну сѣаѣт сабдиѣ, ихтилатар апІури, гъуландар чІуру накъвар айи терефназди рякъюѣ учІву ва, сѣаѣт шубубдин гъацІ гъабхъиган, накъвариинна хъуркъу. Варидари накъваригъ дѣоаѣра дапІну, гъийихдариз бахш гъапІу, чпин гъюдрачарра варидари саб йишвахъ дивну, гъачІиндин гъудган апІру вахт хъайиз, гъудгнин дижикІну, гъязур хъпан бадали, дурар булагъдихъна гъафи. Маллайиз дурар чъалан гъаргъян ужуди рякъюрайи. Гъудгнин дижикІну, варидари майдандиин гъудган апІуз хъюгърайи арайиѣ, Маллайи чахъ хъайи бафайкаийн луврак цІа китну, вягъши гъяйванатдин сесниинди гъарйир апІуз хъюгъю. Гъаму арайиѣ Гъяйдарбегу, элеллер гъюра, гъябкъюнчвуз, ихъ арайиѣ марцци дару ксар ахъиди, садакъа хъади гъюрур лап марццир, кІваѣ чІуру хиял адрур ккунду, гъапи. Маллайи хъана ижмиди чІигъар апІуз хъюгъган, Гъяйдарбегу гъатди ухъуз хатІа апІиди, милин ухди аѣгъидихъа гъапиган, гучІ дубхъну, чпин гъюдрачарра гъадагъуз даршиди, гъуландар гъулаз гъергну гъафи. Хъа Малла гъаргъян гъюдучІвну, накъварихъна гъафи. Гъуландарин гъюдрачар дудурчну, чахъан гъахуз шлубкъан уѣлер, гъафнар гъадагъну, имбудар накъваригъ гъяйи гюмбтиин дивну, чав гъулаз гъафи. Имбу гъуландар чпик къялхъди кІури, садакъа дипну, гъергда-ри му гъядисайикан саризра гъапундайи. Хъа Маллайи чан хпириз чав гъахи уѣлер, гъафнар гъунши гъулаз гъушиган, садакъайихъан хъригъдар чаз тувну, гъапи.

Кюребег МУРСАЛОВ

БИЦИ БИКА

Дар гъа, учв сар аькьюллу хинклар кайи гъаштисиркъана дар, амма къугъар ка саб тавра къикънягъди абцІну. Бика ву учв. Ччвурра Бика ву, учвра бикасир ву. Саб ккуру, пчІу жандкин риш ву, хиял апІин, чав айи уьмриъ уьл ккудрубкъурсир. Гъягърурин ликар жилик куркІдар – гъавайиъ уьбхну шулу жан. Дугъан уччву аку жангар уларики ва инчІ ккадапІнайи чІилли кІвантІарикк жинжалвалин лишан ккадарди шулдар. Аку гъатху, сегъриндин завариъ хътубгури гъарайнаъ айи вазлин рангнан гъитІирку кушар улубкІнайи парикси рякъюру. Вахтарра вушул шуран саб шубуд йисна фу-вуш гъациб, гъисабнаъ адруб. Хъа юкІв а шураъ а. А юкІв, а. Беле чІуру хуцсир ву, чаз хъял гъафиган.

ГъачІинган гага, дада, гъардаш гъарсар чан ляхниз гъягъюйи, хъа Бика къаби бабахъди хулаъ гъузуз мажбур шуйи. Бабра, дупну ккунду, саб артухъ бицІидарин юкІв алир дайи. Дугъаз фужкІа ккундайи, чавна чан узрартІан. Гъадрар тублан апІури дугъан хъуб минут камди варж йис вуйи.

Шуран дада, Суна, школайиъ юкъубпи классдин мялим вуйи. Дарсар ккудукІну хулаз гъафиганра, дугъан хиларигъян бицІидарин тетрадарна китабар гъюдучІвдайи. Хъа дадайиз лигури, бицІирра дурариин маракъламиш вуйи. Дугъаз жюрбежюр махъварикан шиклар кайи бицІи китабар айи. Дадайи Бикайиз саб йирси, зиин ручкайихъди аьхю буквйириинди «Букваръ» дибикІнайи китабра гъабхнийи. Къалмар, краскйир, альбомар – дицдарихъдира риш аьжужди дайи. Саб вахтназкъан риш гъадрариинди алдатмиш шуйи: деуйи чан хулаъ, саб метр улихъна гъутІусну кІвантІарра, ккадабкуру китаб вая фу-вуш капІри. Аьхирки дугъак, бабу кІуруси, кІутІ-кІутІар кучІвуз хъюгънийи: риш мектебдиз гъягъюрайи дадайихъ хъергри вердиш шулайи.

– Хъа мектебдиз бици тІинкІстар шубар гъитдар гъа, Бика! – думу сикин апІуз кІуйи дадайи.

– Фужуйи гъитдар? – шаклуди гъерхуйи бицІири ва, дадайин ккуртгрин канчІарихъан хъичІихну, ергуйи: – Ваъ, гъайих!

– «Фужури» ваъ, «шли» дупну ккунду, – дюз алапІуйи Сунайи. – Гъарах, йиз риш, деъ бабан гъвалахъ – къан шулайиз ляхниз.

– Гъач, гъач, кюкю, – теклиф апІуйи бабу. – Гъач, чІуру арф.

– Гъачударза! – имбубсан яманди карсуйи дадайик Бика. – Узура меткебдиз гъягъюруза.

Гъягъюйи йигъар – шуран мукъам яваш шуладайи. Гъюбаз-гъюбаз зурна-ийн сес учІвру-учІвру шулайи. Аьхирки сад йигъан къаби бабра, къюб инчи та-дахьур, йикІураза, кІури, ахникк ккадакган, Суна мажбур шулу риш чахъди мек-тебдиз гъахуз. Ккивну къючІакк чан йирси, хил гъядату тарабгънайи лавашсиб Букварьра, Бика дадайин классдиь учІвру. УхдитІан думу ляхниз ккилигурайи бицидар, икибаштІан, разишну ктІукІуру. Дурар, ккятІялхъюри, гъарсари саб кІури, бици хялиш вулан илтІикІуру:

– Магазиндиь айи кукласир ву эй, дарин, Мислимат?

– Ваь! Гъадму мультикдик кайи арфсир. ЦІухур. Пчела Майя.

– Да-а-ар! – гъючІвру шубурпир, сар гъатІарццу ибар кайи бицир, – думу накъ ич хюнди гъапІу бици кІарисир ву. Саб уччу рижвра хъади. Даринхъа, Бика?

– Дарза! – хъял кади чІигъ апІуру шуру. – Хъа вуш набши?.. Узухъ рижв хъайин?! Чебурашка!

– Ари уьрц увуз! Уьрц, уьрц! – дазаргну Чебурашкайихъинди тІубар, аьлхъюру имбудар. Сари гъеле, шадвал аьлдябгъюрайири, мелзра адапІуру.

– Уьрц учвузра! – къабартІан адапІну мелз, ккуру жанаварсир Мислиматри, йивну хаб, риш чанна чахъди деънайи Сабиятдин къялаь дитру.

– Сари кукла, сари арф, сари кІари ктауз, думу учвуз фуж дар гъа... Дарин-хъа, Бика? Жа-а-ан, бажирин бици уччу чІуру хуц!

Гъаци дупну, жанавар Мислиматри дугъан гарцилиз саб ижми мак апІуру. Бикайи, наразиди чІигъ дапІну, тюнтди чан гарцил кижибкуру.

Имбудар чпиз дюн'я тувубси рази шулу:

– Ва-а-а! – къялхъру дурар. – ЙикІ! Уьрц увуз! Уьрц, уьрц!..

Гъадму вахтна дарсназ вуйи зенгнахъди классдиь учІву Суна мялимдиз чан дерднан убцрушин ккядябхъну адру Чебурашкайи мелзра адапІну рябкъюру. Мялимди сифте дугъаз, хъа имбудариз тербия тувру. Тербияра ваь – саб бици дявисиб апІуру. «Дурар аьйибнан ляхнар ву, – кІуру, – гъитІантина узуз дерехъри ичв «уьрц-мурц», хъа мелз адапІур гъаддихъди кабцинайи доска кпижвуз алаурхъа». Гъаддихъатина классдиь «уьрцра» ебхъдайи ва мелзра рябкъдайи.

Дарснаь дадайи Бика ичІиди айи ккудукІру партайихъ дитру ва дугъаз тетрадна ручкара тувру. Риш, имбубсан яманди гъутІусну кІвантІар, фу-вуш цІарар каъри деъру. Деъбу дурцнайир ва бизар гъахьир, къюб-шубубан гъудужвну, думу класс вуйибси гъилицнурра ву. Танафус гъабхьиган, думу баяр-шубари чпихъди чІатариз гъухну.

Гъамци, сижарин чав гъапІу къюб инчи кІваълан гъягъяйиз, Сунайи риш чахъди мектебдиз гъахури мадар апІурайи. Хъа ихъ – ихъ халкъдин бахтсузвал вуш аьгъдарзуз, ахмакъвал вуш – сариз ужуди гъабхъиш, гъатмунурин кІваз иццу апІуру; сариз мани гъабхъиш, гъатмунуриз мичІал шулу. Гъамусра, фициб дикъат ляхин апІру Сунайи чаз алабхъу читинвалиан кІул адабгъну кІури, дугъак тягъна кипуз ккундайидарин кІваз аьзият дубхънайи, фици-вуш гъии дарди айи дурариз, юкІв хуйири ипІурайиганси. АйтІан шейтІнарира ургърайи: йип, кубчв, ургъ, рягъ, чархъ, йикІ. Дурари директориз аьрз дапІнайи, гъаз

саспидари чпин «бици кьонтичар» мектебдиз хуру, кѳури. «Набши, – кѳуру, – наан ка, фунуб уставдиѳ улупна, ляхниз яв хизанра хѳади гѳач, кѳури.

Улуп учуз Конституция – кайин гѳациб? Ктар дициб Конституцияйик. Райондин гѳякимаризра кимдарди аьрзйир дапнаи: гѳипну, хѳтипну, кѳадабхѳну!

Хѳа йигѳан, Суна мектебдиз гѳягѳруган, икибаштѳан, хулаѳ саб бици дявисиб гѳабхѳну. Баб, адаш, дада, гѳардаш сарихѳан гѳахѳну, Бика – сарихѳан. Вуш-дарш мектебдиз гѳягѳюрза кѳури дийигѳну, чѳуру хуц. Гѳергну гѳягѳрубси гѳушну гѳарсар чан ляхниз. Риш гѳитну бабахѳди. Саб хайлин вахтназкѳан думу ишури деѳну, хѳа хѳюгѳну алахѳуз чан цѳийи ккуртар. Бабан кѳваан варкѳ апѳуру:

– Эй, эй, наана гѳязур шулава? – гѳирккуз чалишмиш шулу думу. – Наана?.. Мина гѳач гѳеле! – чѳарккуру баб.

Риш тинди гѳутѳурчѳуру.

– Узу ич классдиз гѳягѳюруза! – хѳтѳурчѳурусѳи кѳуру дугѳу.

– Я жан бай, я аьзиз риш!.. Ари дина гѳушиш, аьм-аьмри, аьмци дапну, кѳацѳра апѳидивуз, – гучѳи кѳапѳуз кѳун шулу бабаз.

Риш саб вахтназкѳан, кидирчну улар, фикрик кахѳну дийигѳуру, хѳа гѳерхру:

– Хѳа наан хѳа думу аьм-аьм?

– Хѳа рякѳюѳ, Бика, рякѳюѳ, учѳур. Дурар гѳадму мектебдихѳ увуз кѳилигури дийигѳнагѳа.

– Хѳа дурар... думу аьм-аьмкѳар?.. Хѳа узу дурариз йивуруза гѳа-а-а! Ари уьрц увуз!

Бабаз хѳял гѳюз хѳюбгѳру.

– Уьрц-мурц аьгѳдаруз увуз – хул'ан лик маадабгѳан! – хѳтѳурчѳуру думу. – Йигѳан мектебдиз гѳягѳюри, валлагѳ...

– Хѳа вуш ич мектебдиз дяргѳюри гѳуздин узу? – вуйибкѳан кѳвантѳар гѳутѳусуру шуру. – Вай бахтатар! Хѳа ич... хѳа узу... хѳа мялимди «кѳюб» дивручуз гѳа, увуз аьгѳдарш. Аьгѳдрабан!

Яна кѳабирихѳан риш дерккуз шулдар. Дивандилан дугѳан гѳарай амиди, Бика, кѳивну кѳючѳакк чан дявдиз гѳубшибсиб Букварѳра, яллагѳ шулу. Дургру хул'ан. Икибаштѳан, думу, чѳуру хуц, дюз апѳну мектебдихѳинди гѳягѳюру. Урнарихѳ, дадайин классдин унчѳварихѳинди унтѳкканси кѳилигури, бици Бика гѳаз-вуш сацѳиб яваш шулу. Саб терефнахѳан, классдиз шубаригѳна гѳягѳюз кѳунди, юкѳв тѳубкѳура, гѳатмунушвхѳан, дадайихѳан ул хѳа. Гѳаци думу фикрарик кахѳнамиди, урнарихѳинди Мислиматна Сабият гѳюру. Вуйиштѳан, дурар унчѳвариан Бика гѳяркѳю Суна мялимди гѳаьнайидар вуди. Кѳюрид шубари, бицирин гѳарай амиди, думу духну хулаѳ дитру.

Саб вахтназкѳан, гаѳахѳну чаз бабу туву гѳяѳтарра, думу ишури деѳру. Хѳа ишбакан мяна адруб аьгѳю гѳабхѳир, думу хѳана яллагѳ шулу мектебдиз. Гѳаму ражну лап ижми кѳаст дапнаи дугѳу, саб дийигѳуб-хѳугѳужвуб дарапѳди, зигну «чпин» классдиз гѳягѳюз. Гѳаци думу кѳубан-кѳубанди мектебдин урнарихѳинди хѳуркѳру, амма... Му фу аьлаамат гѳабшикѳан?!

Дюз урнарихѳ саб лиж зурба гѳяштѳир дийигѳна. Вуйибкѳан криѳури уьру, тюрхѳяр кайи гарднар, гагѳ минди кѳул кѳяни апѳури, гагѳ – тинди, лицури абгура, фусан хѳана убдуз хай шулѳан кѳури. Гѳа пей гѳяштѳиртѳан дайиш, баладайи – дурар Бикайиз чаз таниш вуйи пеэрсѳи рякѳюѳи – хѳа гѳаму аьжайиб жюрейиндар ѳйир ву, я чѳе? Зурбйирра ву, гѳямгѳмин заьлан уьру хѳонтѳарстарра

илдихна, кІуларра вуйибкъан къяляхъинди хъацІакну, гьутІусну мухрарра лиура, хиял апІин, мурар боксназ удучІвурайи пьгьливнар ву.

«Гьамрар вуйкІан гьадму бабу кІурайи аьмцІ апІру аьм-аьмкъар?» – чІух апІуру шуран кІваан. Шубуб датти гьяшти хъайи шуран улихъ. Бика сацІибра дурарихъан гьитІигъдайи. Дурар диппну, гаркІли юкІв гьадабТІрубси, «къю-къю-къю» апІури, кцІахури дахабгнайи жиликан чпин гьирагъаризди гьадаънайи хлинцарин ижми гьикар, гьациб саягъ пей гьяштїирилан илдиурайики, учу дюн'яйин, дюн'я ич кІуруси. Сарун мушвахъ чпитІан гьайри фужкІа хъа-хътар, хабаркъан адайи. Хъа бицІи Бика, мумкин ву, дурари зат адми вуйибра гьисаб дарапІради хъуз. Мумкин ву, дурариз думу ахъю цІуху арфси рякъюзра.

Гьаддиз гьяштїир дугъан улихъ гьаци дийигънаки, мухур гьивиш, жилик катІарча, гьязам гьапІиш, урхъ идипарча, кІуруси.

Сабйишвхъан, Бикайиз гучІура думу «аьм-аьмкъарихъан», хъа гьатмунуб терефнахъан, дураригъан гьютІурчвну, урнаригъинди гьярхъну, баяр-шубаригъна классдиз жаргъуз ккунди, бицІи тІинкІсиб юкІв дутІубкІну гьябгъюра. Къаби бабахъди хулаъ деубна, ккадабкну китаб, тетрадь, классдиъ партайихъ деуб саб вуйинхъа? Мушваъ дярябкъюб рябкъюру, деебхъуб ебхъуру, аьгъдруб аьгъю шулу. Дупну ккунду, урхурайидарра Бика гьафиган, ужуб терефнахъинди дигиш гьахъну. Гьамус дурариз чпитІан бицІирин улихъ артухъ шулугъар апІуз, дарс дурубгъди гьюз начди вуйи. Классдиз Бика, Бикайиз класс бегъем кабалгнайи. Гьаддиз шуран гьарай айи думу гьяштїиригъан гьютІурчвзу.

Аьхирки вари чан айи-адру кІубанвалин тикїир, удрар уч дапІну, гучІбаан уларра уьлчІюкьну, дугъу явашиди саб лик алдабгъуру – «аьмцІ» апІруб шулдар. Алдабгъуру сабсан лик – «аьм-аьмкъари» къацІ кахъдар. Шубубпи ликра алдабгъруган, сацІиб гьевес кибшу шуру гьяштїириз кишра апІуру.

Вагъ, хъа киш апІарна уву – гьяштїири гьациб гьарай ипруки, аьжуз Бикайин назук юкІв швякъярихъ хъабхърубсиб. Вуйибкъан улихъинди гьирифну гарднарра, тІурчвурди бицІи уьру кІуларра, ккидирчну чІуру улар, дурари варди сатІиди «къулу-къулу-къулу» апІуру. Дициб гьяштїирин хорихъна гьязур дару бицІи Бикайин рюгъ адабгъуру. ГучІ хъувалиан дугъхъан чІигъ тадабхъуру. Думу чІигъра ибарик кубкІу гьяштїири имбубсан ахъю гьарай ипру: «къулу-къулу-къулу». Риш гъван духъну дийигъуру, машнаанра лизи мягъси шулу. Гьябкъюб-гьеебхъубдин аьлапатну дугъан чІалра бисуру ва ишузра кІваълан гьярхру. Аьхирки хпи гьяштїирикан сабди диришвди дийигънайи бицІирин хилиъ айи уьлин къацІуз гьязам гатІабхъуру. Шуран хил чазра хабар дарди сабпну завузди ебгуру, ва къючІккан ккадабхъу китаб сабнуб гьяштиин фу-вуш убдюз ис дапІнайи кІул'ин иивуру. Гьяшти гьилибкъну, тинди гьутІубчвурду. Дидихъди имбударра гьиликъуру. Датти гьяштїирира, ил удубчІву тупси, кучІвру, бицІи шулу. Шуран швякъярихъ хъабхънайи юкІв, машназ рангра туври, гьачІинган Къаркъул дагъдихъан гьудубчІвурайи ригъси, чан йишвахъна, мухриз за хъуз хъюбгъру. Гьятта шуру, гьадабгъну, саб бицІи гъванра гьяштїирин лижягъинди гатІабхъуру. Думу кубкІу жили гьяштии, гьадаънайи хлинцар тарснуб, гьюнаригъ гьюбчвнайи кІул завузди забгуру. Имбударра, тїонтди кІулар хъаъри, кми-кмиди уларихъди пІатІ-пІатІар апІури, мюгъталдиси бицІи адмийихъинди лигури дийигъуру. «Учв вуйир ахъю тІубсир – гьамгъазра учхъан гучІдайкІан?» – гьубшну шул гьяштїирин кІваан. Хъа хабар дар, Бикайиз гьамусра чипхъан

гучІурайиб. Дугъаз дада, класс, урхуб, бикІуб кІваиинди къяляхъ хътакуз рякъ адайи. Дидихъна, чав урнарихъан хулаз гъурху Мислиматринна Сабиятрин хъялра камийи. Гъаддиз, жан чибгру «къулу-къулу» деебхъуз, урччвну ибарий тІубар, апІури чІватІ, думу гъяштйирин лижгъян гъютІурччвну, урнариантина мектебдин гъяятдизди архъру. Аьхирки чан кІваъ айи аку метлебнахъна дугъаз рякъ ачмиш шулу. Бикайиз вари дюн'я чаз тувубси гъугъубжвуру. Дадайихъан цІиб гучІ хъашра, думу рази-разиди мектебдин раккнарехъинди гъягъюз хъюгъру, амма, гъяйифки, гъадму вахтна танафусдиз зенгра йивуру, ва ихъ бицІи Бикайиз кум кІул'инди чахъинди жаргъурайи «классди риш» Сабият рякъюру. КІару шулу шуран юкІв. Думу, чав дисайизра, ергури, чигъар апІуз хъюгъру:

– Ваъ, ваъ! Деетай узу! Узу ич дадайихъна гъягъюрза! Деетай!..

Бикайихъна хъуркъу Сабиятри думу, алдатмиш гафар апІури, хилхъан дисуру.

– Ваъ, ваъ, ваъ!.. Деебт йиз бекІей!.. Узу дадайихъна!.. – хъана артухъ ергуз хъюгъру Бика ва чав дидиснайи хил'ин къацІ алахъуру. Сабиятрихъан чІватІ тадабхъуру. ТІубччвурин хил, апІури уф, думура ергуз хъюгъру. Бика мектебдизди аракуз кІури жаргъуру, амма хъуркъдар: дугъан улихъинди, къюркълин цІаси, уъру гарцІлар хъайи Мислимат гъутІурччвуру. ЧІуру хуцсир Бика, апІури чІигъарна люкънар, гъергуз хъюгъру, хъа Мислиматрина къацІ алахъу хилин учІврешин сацІиб ккъядябхъю Сабиятри думу ухди дисуру.

Танафусдиз удучІвну, ярхласи дийигъну, папрус зигурайи мялимари думу къюрид шубариз чІигъарра гъапІну:

– Я кас, гъитачва гъадму уччву риш чан гъягърушвахъна гъягъюз. Валлагъ, гъадму бицІи тикийи мектеб хътипІурадарда!

– Дургай, риш! Тувай чан тадабхъу китабра, гъитай чан дадайихъна гъягъюз!

– Хъа учу чан дадайи гъаънайидар вуча гъа! – жаваб тувру шубари ва, гужназ хъчІюхюри, ишурайи Бика хулаз гъахуру...

Шубубпи дарс ккебгъру. Суна мялимдин классдиз проверкара гъюру: директор, къюр яшлу мялим ва аьрзайихъди райондиан гъафи гъяким. Гъаммишан чан дарснахъна гъязурди вуйи Сунайи аьдат вуйибси чан ляхин апІурайи. Урхурайидарра, лап иштагъниинди хилар заъри, дарснаъ ужуди иштирак шулайи. Райондин гъяким бицІидарин урхбан къайдайизра, дурарин тетрадарин гъялназра, мялимдин журнализна планаризра гъилигну ва, Суна мялимдиз багъишламиш апІин дупну, директорра хъади коридоригъинди удучІвуру.

– Учухъна гъафи аьрзайик «ккидипну», «хътипІну», «ккадабхъну» кІури кайи аьхир? – гьерхру дугъу директорихъан. – Хъа му мялим, наоборот...

– Гъамус гъадму гинбигъ гъяйири рякъюъ айир биябур апІур кІуруси дубхънаш, аьгъдар?

– Ав, гъаци дубхъна. Гъадму аьрзйир апІру чвйир ву ккидипрударра, хътипІрударра, ккадабхърударра. Ху йирккназси ккилигура дурар, яраб сарикан саб тахсир ктубчІвдайкІан кІури.

– Астафируллагъ!

– Хъа узу гъамина гъяйиз, гъапундайинхъа увуз: йишв гъарган мучІуб ву, амма дидкан аьрз апІуз саринра фикризкъан гъюрдар, хъа накара саб бицІи вахтназкъан ригъ дибисну, мучІу гъабхъиш, варидали ригъдихъинди тІуб улупуру.

– Униъ хилар ивну, пул гьадабгъруриз, жандиз амкI адапIну лихрур гьарган душман ву. Гъаз гъапиш, кьюрпири дугъан бикарвал ашкар апIура, – алдабхъну ухът кIуру гъякимди ва давам апIуру: – Хъа гъацдарин гафар гъадагъайиз, дарихри бицIир мектебдиз.

– Думу чарасуз гъахир вуйи, сарун хидар. Махан гъапунза. Гирансира гъабхъну Суна мялимдиз. «Сарун минди йиз бицIирин шил даршул!» – гъапну. Думу дикъат дишагъли ву, чан гафналан улдучIврур дар. Гъаци, чпин убгурайиб дацIабхну, дурар классдиз дарсназ хътакуру. Мялимди иштагъниинди цIийи дарс ктибтурайи. БицIидар дикъатниинди хъпехъурайи. Гъаци сикинди айики класс – мизмиз тIибхураш, ебхъруси.

Гъадму вахтна, гъадмукъан архаин ву пуз шлу гирами дакъикъайиъ, саризра хабар дарди, я «хъумпI-хъумпI» дарапIди, я ихтияр гъададабгъди, я саб жара ил-ишарат тутрувди, классдин йирси ягъли раккин «цигъгъгъ» апIури явашди абцIру. Ачмиш гъабхъи йишвягъ, учву сагъ ишри, дустар, бицIи Бикайин шикил гъибшру. Дугъан маш гъябкъиган, аьлхъюб чан чаланди айтIанзина утIубчвуйи. Думу бицIи машнаъ адруб адайи: гучI, хъял, миннат, жинжалвал, ишуб, аьлхъюб... БицIидар Бикайихъинди, гужназ аьлхъюб дебккри, лигуру; проверкайиз дуфнайидар – мюгъталди; хъа чан дада – хъял кади. Хъа варитIанна Бикайиин маракъламиш духънайидар Мислиматна Сабият вуйи. Дурари, чпин аьлхъюб дебккуз даршули, ушвариин хилар иливнайи. Гъаци вушра, вахт-вахтнак хилра гъидипайин, аьлхъюб утIубчвуйи. Къюридра дурар гагъ Бикайихъинди лигуйи, гагъ мялимдихъинди, гагъ дарсназ дуфнайи «жара халукъарихъинди». Бикайиз, гъилигу гъяларик, чан дердйирихъан думу «жара халукъар» гъич рякъюрира адайи. Къюкъ йивнайи унтIккан Мислиматризна Сабиятриз чIуруди ккилигури, чIубукъури ккуртрин хъвдин пIипIра, ккадатури улар, думу доскайин улихъ дийгъуру. Вари ккебехъна. Гужназ аьлхъюб дебккра, ахъну улар, гъяштиси, дипнайи цIуху шуран жинжал жангар улар кархънайи машназди вари лигура. Машниинди рякъюру: думу чIуру хуцран фу-вуш яманди хъяпIна пуз.

– Хъа магъа узу гъафиди! – аьхирки, лап аьхю мяна ади, чав зурба ляхин гъапIубси, кIуру шуру. – Ари уьрц учвуз! – юкIв абцIну иливтуру дугъу ва аьлхъюб тадабхъу Мислиматризна Сабиятриз мелзра адапIуру.

Хъа мушвахъ бицIидарихъан аьлхъюб дебккуз шулинхъа – швнуб жюрейин, швнуб бабатнан, швнуб сеснан аьлхъюб утIубчвтуру дурарин айтIан. Къюрид къаби мялимар директорихъинди лигуру, чпи аьлхъюруш, дарш фици апIуруш, гьерхриси. Директор, хуйин бай, гъякимдихъинди ккилигуру. Гъяким кIуруш, думу классдин тIапIу зурба раккнигъ Бикайин бицIи тIинкIсиб сурат гъибшхъанмина аьлхъбу датIархънайир вуйи – улупури адайи сарун. Гъамус думу ачухъди кIикIйир апIуз хъюгъру. Дугъахъди гьарган дабгънайи директорин машнура кюкю адабштуру. Мурарин даруб ихъ фу ву кIурубси, къаби мялимарра яваш-явашди худна учIвру. Вари «кIир-кIир», «тир-тир» аьлхъюра – сар Суна мялим дийигъну ами русвагъди. Чаз гъябкъю-гъеебхъубдихъ думу гъамусра хъугърадар. Гъаци гъягъюру саб бицIи ара, аьхирки, нач-начиди, аьлхъюб дебккуз даршули, дугъан жанра бицIиди дубчвув хъюбгъру.

Ари гъациб гъабхъну, дустар: дарснаъ вари аьлхъюри деъну. Амма Конституцияйик гъаци аьлхъ кIури ктар гъа. Хъа валлагъ, Москвайиз бикIурушра ляхин а!

Амеранурайити
Круника

Тарих
Улаш

УЖУВЛАН ШИЛ ГЪИБТУР

Шихмягъямед ГЪЯМИДОВ,
аьлим-шаир.

Лап хас вува му яв ччвурназ,
Гуннагъ кадру кас-бахтавар,
Лайникъ вува ич гъюрматназ,
Табасаран абграй шавгъар.

Му эсер узу «Дагъустан» ради-
ойин табасаран чЛалнан редакцияин
кЛулин редактор Пирмягъямед Къасу-
мовдин мелзналан ерхъру улхбариин
гъяйран гъахъири Табасарандин ну-
рар» газатдиъ чап гъапЛу эсерин саб-
пи бенд ву. Ав, му сабурлу кас ихъ
литературайин ахью устад вуйи. Узуз,
ДГУ-ийъ лихурайи доцент-математик
ГъуштЛарин Шихмягъямеддиз Пир-

мягъямед Обком КПСС-дин инструкторди лихуз хьюгъхъанмина таниш вузуз.

Пирмягъямед Къасумовдин хайлин китабар азуз. Улихънаси чапдиан
удубчЛу дугъан нубатнан китаб «Ужувлан шил» лап ашкънниинди гъурхунза.
Китабдиъ къайд дапНайи Пирмягъямеддин фикрарихъди «Литературайин Та-
басаран» журнал урхурайидарра таниш апЛуз ккундузуз.

Китаб автори 2013-2014-пи йисари гъязур дапНайиб ву. Хъа бицЛи ди-
гиш'валар тЛаъри, чав уч дапНайи материал хъана сифккан апЛури, китаб чап
апЛуз хъуркъундар. Думу Пирмягъямеддин 80-йисандин юбилейиз чап апЛбан-
ди гъахъну. Амма Дагъустандин китабарин издательствойиз гизаф нубатар
ади, «Ужувлан шил» анжагъ 2022-пи йисан июндиъ чапдиан удубчЛуву.

Китабдиъ Пирмягъямед Къасумовдин журналиствалин къалмиккан ккуду-
чЛу очеркар ва ихтилатар тувна. Дугъу гъаци бикЛурира а: «Узуз хъцЛуд йисан-
дин журналиствалин ва писательвалин уьмриъ алахъу йицЛбариинди ужудар
ва неинки Дагъустандиз, хъа гъацира вари Урусатдиз кмиди адлу гъахъи кса-
рихъди гюрюшмиш'валар ва гъадрарикан ихтилатар, очеркар яратмиш апЛувал
къисмат гъабхъунзуз. Гъяйифки, гъадрарикан хайлиндар уьмриан гъушну».

Китаб урхруган, Пирмягъямед Къасумовди чан уьмриъ фукъан зегъмет
гъизигнуш, фукъан рякъяр ккадаънуш ва фукъан агъалийрихъди сюгъатар
гъапЛуш ашкар шулу.

Юнусов Мягъяматдин «Табасараны» (2009й) китабдиъ айи хайлин агъал-йирикани «Ужувлан шилиъ» лап яркъуди тувна. Дурарикан сар цурутларин 17 веледин адаш, Ватандин Ахью дявдин иштиракчи Гъяжиев Абдулязиз ву.

«Табасараны» китабдиъ му 18 йис дубхънайи дирбаш жигил, урхурайи Дербентдин педучилище дипну, 43 йис дубхънайи чан адаш Гъяжи Агъаризаевдихъди сад йигъан, 1942-йи йисан февралин вазлиъ, фронтдиз гъягъбакан гъаз вуш дибиклну адар. Му ляхникан Пирмягъяматди лап яркъуди биклур. Адаш Гъяжи дявдиан къяляхъ гъафундар, хъа 1943-пи йисан зийнар духъну гъулаз гъафи Абдулязизди, Дербентдин педучилище ккудубклну, мялимвал аплуз хьюгъну. Бегисултандихъди хизан ккебгъу мялимди 17 велед (12 ришна 5 бай) ахью ва тербияламиш гъаплну. Пирмягъяматди Абдулязиздихъди швнуб-сабан сюгъбатар гъаплну. Адаш Гъяжи гъаклиган, дугъан дустру – аваржви Къурбну Абдулязиздиз урус члалниинди кагъаз хътаплур: «Йиз ккуни ва рягъматлу дустрани бай – гирами бици дуст Абдулязиз! Ахью дерд-хажалат кIваъ утлукъну гъаму кагъаз биклуз мажбур духъназа. Дюз гъапиш дидик йиз кIваъ айи цларар хъайи-хъайибси ва вуйи-вуйибси диклуз къалми амур аплур адар-уз. Вушра яв адашдин васият тамам аплураз. Рягъматлу Гъяжи душмандин хил'ан йиз улари хъ гъаклну. Думу учу женг гъабхурайи чюлиъ накъвдик кивунча. Учв йиклурайи дакъикъаъ, Абдулязиз, дугъу узуз увухъинди хабар хътаплувал васият гъапниийи: «Йип, Къурбан, йиз бализ – узухъ артухъ диришри, клур... Мани саламар гъаърайи Къурбан». Му кагъаз Абдулязизди гирами гъакалси уьхюри гъахъну.

Абдулязиздин 80 йис гъабхъиган, му агъсакълихъна Пирмягъямат хялижвди гъафну. Думу вахтна дугъаз 17 веледихъна 148 худлар ва 29 гудларра ади гъахъну.

Гъяйифки, гъи 200-тлан артухъ духънайи Гъяжиев Абдулязиздин насларикан багъри Цурутлил гъулаъ саркъан яшамиш шули амдар. Дурарин хуларигъра

жарадин хизан яшамиш шула. Гизафдар Огнийиъ ва Дербентдиъ, гъацира Дагъустандихъан ярхлади яшамиш шула. Наан яшамиш шулашра, гъит му баркаллу веледарин уъмрин рякъяр ягъурлудар ишри.

Гурхъарин Гъяжи-Юсуфдин наслариканра Пирмягъяматди яркъуди дупна. Му кас 19-пи аьсрин аьхирариъ аьраб гъурху табасаранлу вуди гъахъну. Думу лезгйирин Ашагъа-СтIал гъулаъ урхурайиган, СтIал-Сулеймандихъди таниш гъахъну. Хайлин вахтна Гъяжи-Юсуфдикан хабар адруган, Сулейманди чан дустраз шиъриинди кагъаз бикIуру:

**«Гъяжи-Юсуф, йиз дуст, шаир,
Уву йиз кIван гъисариъ ава.
Хъа ярхи йисари хайлин,
Ккебехъну гъаз вахт гъаПрава?»**

Пирмягъяматди гъамци бикIура: «Гъяжи-Юсуфдин веледари, худлари ва гудлари чпин гагайин ва абайин илим ккун аПувалин васият кIулиз адабгъура. Гъаци вуйивалин гъакънаан Юсуфоварин хизандиз дахил шулайи жюрбежюр илмарин алимари шагъидвал аПура. Гъяжи-Юсуфдин худлар ва гудлар Абдул-Малик, Юсуф-Гъяжи-Эфенди, Мягъямат, Самир, Абдул-Межид, Анвар ва Абдул-Маликдин риш Мадина профессорар ва доцентар ву. Гъяжи-Юсуф-Юсуфовди 2006-пи йисан «Духовное родство» кIуру 306 маш айи китаб чап гъаПну. Узухъди ДГУ-ийиъ лихурайи Абдул-Маликди узузра саб китаб багъиш гъаПнийи.

«Ужувлан шил» китабдиъ Гъвандиккарин Гъяжи-Къуттайин сихлариканра яркъуди дупна. Дурарикан хайлиндар Москвайиз кючюрмиш гъахъну, хъа филологияйин илмарин доктор, ихъ чIалнан аьндар, профессор Бейдуллагъ Ханмягъяматов 1954-1999-пи йисари Мягъячгъалайиъ яшамиш шули гъахъну. Бейдуллагъдин чи Зумрут хала, хайлин багахълуйир уч духъну, дурарихъди узур хъайза (йиз дада Зиният Гъяжи-Къуттйирин сихларикан вуйи), Сюгютдин накъварик фаркъат гъаПнийча.

Китабдин сифте кIуларий ихъ бицIи тарихдин вакилар улупна: яраккжви Таригъули Юзбегов, гъвандиккжви Ханмягъямат Ханмягъяматов, чIережви Аллагъверди Акимов ва жарадар.

«Ужувлан шил» китабдиъ Пирмягъяматди узуз ужуйи таниш вуйи зилдиккарин Аьлиеварин хизандиканра дибикIна. Йитим гъахъи Сиражудин Аьлиев Кашкентдиз, чпин хала Рукъижатдихъна гъягъюру, дилин Къасумкентдин къялан мектебдиз урхуз гъягъюру. Хъасин, Дербентдин педучилищейиъ дурхну, Сиражудиндикан мялим шулу. Кашкентдиан вуйи лезги Гюлзадайихъди эвленмиш духъну, Сиражудин чан багъри Зилдиккна гъягъюру ва мялимвал давам аПуру. Хизандиъ кюд-шубуд йис арайиъ ади 9 велед шулу – вари баяр. Му баяри вариди заанвалиинди урхуз чпин адашиз гаф тувну ва думу кIулизра адабгъну. Мурарикан 8 чве илмин кандидатар ва докторар гъахъну, хъа Дагъустандин лайикълу мялим Гъябибуллагъ, Каспийск шагърин 6-пи нумрайин мектебдин директорди лихури, Дагъустандин Халкъдин Собраниейин депутатра гъахъну (1992-1996). Мугъан къяляхъ профессор-физик Абдуллагъра депутат гъахъну. Аьхюну чве

Мингъажудин 1964-пи йисан Дагъустандин университетдиъ лихуз хьюгъну ва гъира математический факультетдин доцентди лихура.

Гъайифки, 1985-пи йисан рягъматдиз гъушу Сиражудин халуйиз чан дирбаш баярин хизанарин хъуркьувалар гъяркьондар. Къван иццрушин себеб вуди, 2020-пи йисаз Аьлиеварин 6 чве рягъматдиз гъушну. Гъи уьмур хъапрайидаршубуртанимдар: Мингъажудин, Играмудин (1947), Зияудин (1954). Аьлиеварин йиццуркьан худлариканра аьлимар духъна.

2002-пи йисан Зилдккарин мектебдиз Сиражудин Аьлиевдин ччвур тувну. Му лап мубарак ляхин гъабхъну. Гъаму вари гъикаятар лап яркьуди «Ужувлан шил» китабдиъ чап дапна.

Гъапишра харжи даршул, Сиражудин Аьлиевдин 100 йисандин юбилейиз тялукъ вуди 2015-пи йисан табасаранарин агъсакъларин советдин председателъ Исамудин Рамазановди «Новое дело» газатдик яркьу макъала чап гъапна.

Гъакимарикан биклури, «Ужувлан шилик» сар яракъжви Мирзабег Багичевдин улупну адар. Дугъриди клурза, му дирбаш кас ахю зегъметкеш вуйи. Узу Хиварин къялан мектебдиъ лихураи 1960-пи йисан 36 йис яш вуйи абурлу кас Мирзабег Багичев Хив РК КПСС-дин сарпи секретарди тьяин гъапнийи. Хъасин, ахю Табасаран райондин исполкомдин председателъди лихури, Багичевди Табасаран район лап тярифназ адапнийи ва халкъдин арайиъ ахю тяриф ва гъюрмат гъазанмиш гъапнийи.

Хючназ электрикдин аквар зигруган, Пирмягъмад Къасумовди биклура-йиганси, улупнайи йигъан гъачиндин сьяът ургуб хъайизра райцентрин майдандиз сарпир вуди учв Мирзабег халу гъафнийи. Гъакимси, анжагъ буйругъар тувуз клури ваъ, хъа халис рабочий палатра алабхъну, хлиз лапаткара гъадабгъну, думу жямьяът уч хъайиз ккилигураи.

Аьдат вуйиганси, фунурра клулин гъакимдиз учвтин дирбаш касар чахъди лихури ккундар. Гъаци, Табасаран РК КПСС-дин цийи сарпи секретаръ Омар Османовдихъди албагуз дархъиди, Багичев «Рубас» совхоздин директорди гъягъбанди гъахъну. Ургуб гъул дахил шулайи му совхоздин рабочйири ва агъалйири гъира кмиди Багичевди гъаплу баркаллу ляхнар чпин юкварий уърхюра ва гъадму касдикан чпин худлариз ва гудларизра ктибтури шулу.

– Мирзабег халу гизаф фикирлу, чахъди ляхин апурайидарин гъайгъушнаъ шлу, намуслу инсан вуйи. Эгер Багичевди гъаплу вари ужувлан ляхнарикан, дугъаз ади гъабхъи тешкиллувалин бажаранваликан, багъри табасаран халкъ бадали дугъу гъизигу зегъметнакан хъайи-хъайибси ктибтуруш, саб ацлу китаб биклуз шулу. Думу гъациб китабдиз лайикълу касра вуйи, – биклура Пирмягъмадди.

Му дирбаш ва эдеблу касдикан сакъюдар гафар узурра давам апурза. 1963-пи йисан, узу Гъуштлил гъулан мектебдин директорди лихураиан, Сталиндин ччвурнахъ хъайи гъуштларин колхоздиз цийи ччвур тувуз РК КПСС-дин сарпи секретаръ Мирзабег Багичев гъафнийи. Думу узухъди ужуди таниш вуйи. Багичевди колхоздиз фициб ччвур тувруш, узхъан гъерхнийи. Жаваб тувнийза – «Рапак» колхоз. Му ляхнийн Багичев ва вари гъуландар рази гъахънийи.

1966-пи йисан Багичевдин узухъди багахълувалра гъабхънийи, дугъан бай Багичдиз йиз мирас ва бажанагъ Рамазан риш Наида къисмат гъахъну.

Мирзабег Багъичев вахтсузди уъмриан гъушиган, лап пашманди Заан Яракна уч гъахъунча.

Табасаран чІалнан радиовещаниейин кІулин редакторди лихури, Пирмягъямад Къасумовди ихъ гъуларин яшайишдикан, ужувлан ляхнариз шерик шулайи инсанарикан, чаз хас вуйи абурниинди бикІури гъахъну. «Ужувлан шил» китабдиъ фици чуччу кетІерццнаи гъардшиз чан гурдим багъиш гъапІнуш, дибикІна. Огнийиъ яшамиш шулайи, бина Гъвандиккан вуйи Анахалум Дербентдиъ яшамиш шулайи чве Мавзудиндиз чан гурдим тувбанди гъахъну.

Чан жилир Несрединдихъан разивал гъадабгъну, Москвайиз душну, операційр апІбалан къяляхъ, саб гурдим ади чи ва сагъу къюбиб гурдмар ади чве къяляхъ гъафну. Му ляхни къадарсуз шад дапІнаи Мавзудиндин хпир Жейранди, чпин хул’ан удучІвурайи журналист Пирмягъямаддиз кІура: «Гъачай хъана, хялар гъювалиин шад вуча, хялар – хизандин берекет ву. Ич хал хялариз, яр-дустариз гъарган маниб вуйич. Хъана хялижвди гъачай, шад вуча!»

Табасаран шаирарикан ва писателерикан «Ужувлан шилиъ», Абумуслим Жяфаровдин 100 йисандин юбилейиз бахш вуди, багъри табасаран литературайи сарпир вуди ликар алдагъуз хъюгъю му касдин яшайишдикан лап яркъуди дибикІна. Автори къайд апІурайиганси, табасаран литературайин тарихдиъ сабпи ражари вуди 1933-пи йисан Жяфаровдин «Сабпи гамар» ччвур тувнаи китаб (латин гъярфариинди) чапдиан удубчІвну. Мидин къяляхъ удучІву «Улихъди ва гъамус» кІуру ихтилатарин гъварчну ва «Шад сесер» кІуру шиърарин китабди Жяфаровдин ччвур аъян апІуз рякъ тувну.

«Абумуслим Жяфаров фуж ву: шаир, писатель, драматург, журналист?» – гъерхра Пирмягъямад Къасумовди ва чав жавабра тувра: «Думу вари ву – дерин

мянайин эсерар яратмиш гъапІу шаирра ва писателра, сягънайин улупу успагъи произведенийир ккабалгу драматургга, текрар даршлу прозаикра».

Жяфаровдин лирикайин «Нашива» эсериз:

**Нашива ву, нашива? –
Йиз уларин марци нур.
ГъапІуз пашман гъашива? –
Гъарган шад шулхъа кІурур,**

лезги шаир ва композитор Асеф Мегъманди гъенг албагну. Му мяъли лезги-йирин ва табасаранарин мяракйириъ артистари аьшкъниинди текрар апІури шулу.

Эгер уьмрин варитІан заан чагълариз дуфнайи вахтна му савадлу ва дир-баш касдилан даккнидари футнийир дапІну, йицІуд йисан дуостагъ гъапІундайиш, 1930-пи йисари табасаран литература яркьу рякьюз удубчІвуб мумкин вуйи.

Узура Абумуслим Жяфаров лап ужуди таниш вуйуз. 1956-пи йисан, узу ДГУ-йиъ урхурайиган, дагъустандин писателарихъди студентарихъна Жяфаровра гъафнийи. Сифте вуди университетдин сягънайилан табасаран чІалниинди улхбар гъеерхъган, «Шаирхъди гюрюшмиш» кІуру шиир дибикІну, чап гъапІ-нийза.

Жяфаровдин «Эреллер» («Дюрхъ») кІуру поэма урус чІалназ таржума гъапІиган, табасаранариз адлу писатель айивал аьгъю гъабхъну. Дарги писатель ва драматург Аьгъмедхан Абу-Бакари гъапиганси, Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» кІуру эсер неинки Дагъустандин, хъа гъацира Советарин Союздин лапра адлу сягънийириин дивуз ва кинофильм адаб-гъуз лайикълу эсер ву.

Гъайифки, кІваъ цІйи ниятар, умудар имиди ва «Накъвдин концерт» кІуру автобиографияйин повесть гъязур апІурайи Абумуслим Жяфаров, чан 60 йисандин юбилей къайд апІуз хътруркъди, 1969-пи йисан, ищрушин себеб дубхъну, кечмиш гъахъну.

«Нашива, Юсуф?» ччвур тувну, вахтсузди ихъ арайиан гъушу бажаранлу шаир ва чан дуст Юсуф Базутаевдикан Пирмягъямд Къасумовди гизаф гъюрматлуди дибикІна.

Варидариз аьгъяди ккунду, шаирвалик кучІврайи жигъил Юсуфдин шиърар, дугъан тІалабниинди, Пирмягъямд Къасумовди албагури гъахъну. Гъаддиз дугъу учв эскервалин гъуллугънаъ айиган гъидикІу шиърар сифте Пирмягъямддихъна хътаури гъахъну. Гъамци саб кагъзик Юсуфди бикІура: «Гъевес айиган вахт адарди шулу, вахт айиган – гъевес. Швургъан къюбибра (гъевес ва вахт) сатІиди гъафунзухъна ва «Хъадукран мархъ» кІуру шиир яратмиш гъапІунза. Магъа думу увухъна кагъзиъ ивраза». Пирмягъямдди бикІура: «Ав, Юсуфдин кагъаз узухъна хъубкънийи ва, жизби-жизби дигиш'валар

таъбан къяляхъ, «Табасарандин нурар» (думуган Хючнаъ адабгъурайи) газатдик чап гъапИнийча». Гъамци шаирвалик кучІврайи хъана жара живанариз устадлу Пирмягъямад Къасумовди кюмекар апІури гъахъну.

«Вари дюн'я гъяйран гъапІну» кІуру очеркдиъ Пирмягъямад Къасумовди Хив райондин Чюевекк гъул'ан вуйи Гъяжи Исинбаевди риш Еленайи спортдиъ улупу дирбаш'валарикан бикІура. 2004-пи йисан Грецияйиъ гъубшу 28-пи Олимпиадайиъ дугъу ягълишналан ултІурчвру цІийи рекорд улупну – 4 метр-на 92 сантиметр. Хъа 2008-пи йисан Китайиъ гъабхъи Олимпиадайиъ Еленайи цІийи рекорд – 5 метр-на 5 сантиметр улупну. Мициб рекорд улупуз гъабхъир дюн'яйиъ сар ЕленатІан адар.

Елена Исинбаевайин ватанагълийири – дагъустанлуйири Мягъячгъалайин «Труд» стадиондиз 24 рекорд улупу дирбаш шуран ччвур тувна. Му ляхни табасаранар, гъелбетда, шад гъапІну.

«Ужувлан шилик» Пирмягъямад Къасумовди гъацира табасаран дишагъли Гъяфизат бабкан бикІура. Му эдеблу дишагъли Таригъулдин чве Мирзагъяснан риш вуди гъахъну. Мягъячгъалайин «Узбекгородокдиъ» чан бай Уружлихъди яшамиш шулайи Гъяфизат баб гъуншдиъ айи Пирмягъямаддиз кми-кми-ди алахъури гъахъну. Му дишагълийи чан ими Таригъулдикан ачухъ дапІну адру гъамциб ихтилат гъапІну: «Бакуйиъ Таригъули душтагъ дапІнайиб агъюу гъабхъиган, йиз адаш Мирзагъясан ягъди Бакуйиз гъушну. Хайлин читинвалар агъ дапІну, дугъу чан бицІину чве итнайи душтагъ гъабгну. Таригъулди чан гъардшиз гъапну: «Жан йиз гъардаш! Увкан ккуниб яв, ихъ хизандин сагъ'вал-тІан, жараб фукІара адариз. Багарихъди, душтагъдин вахт ккудубкІну, гъулаз гъидиза». Гъяфизат бабу гъапиганси, Таригъули ими сацІиб арайилан гъулаз гъафнийи. Гъадму гъудуркъу жигъилин дирбаш ляхнарикан гизафдариз агъюу дубхънайи. Гъяфизат бабан чан ими «ЦІийи» гъулаз Табасарандин райисполкомдин председателди гъилиху вахтар ужуди кІваин илмийи.

«Ужувлан шил» китабдик Табасаран балгурайи агъалйирикан хъанара сюгъбатар чан дапІна. Вари бикІбар Пирмягъямад Къасумовди чаз хас вуйи хатІниинди, инсан ккунивал улупури, албагна. Гъязур дапІнайи китаб чап апІайиз, иццрушин себеб дубхъну, Пирмягъямад рягъматдиз гъушну. Амма китаб урхруган, Пирмягъямад чІивиди имбуганси гъибгъру. Дугъриданра, гъюрматлу Пирмягъямад ихъ юкІвариъ чІивиди ами. Мицир чан уъмриъ гъарган ужувлан рякъюу гъахъи бажаранлу ва эдеблу кас гъарган чІивиди гъузди.

ШАИРАРИН ГЪЮРМАТНАЗ

Макъалайин кӀул гъурхган, учву многтал хъубра мумкин ву, гирами журнал урхрудар, фицики шаирар ва дурарин яратмишар жараси аннамиш апӀурайи гъийин девриъ шаирарин гъюрматназ гъюкуматдин ва жямаятлугъдин терефнаан харж апӀурайи дакъатар ва эгъемият лап цибтӀан даруган, гъи шаир бадали шли фу харж гъапӀнийкӀан кӀури, суал арайиз гъюру.

Улихънаси узу Дагъустандин писателарин Союздиъ кӀули гъубшу жигъил шаирарин форумдиъ му читин агъвалатнакан гъапиган, писателарин арайиан йиз гафназ къаршу вуйидарра гъахънийи, дурари чпин фикир аьхиримжи вахтари гъюкуматди жигъил шаирариз стипендия ва грантар тувувалийин дебккнийи. Гъелбетда, багъиш гъапӀу гъяйвнин сппариз лигури аьдат дар, анжагъ думу гъяйвнин сагъвалилан гележегдиъ диди мяишатдиз фициб хайир тувруш, асиллу шула.

Гъи шаирариз китабар адагъуз туврайи грантарра гъадму сппар адру гъяйвниз ухшар ву, гъаз гъапиш сар шаири саб китаб адабгъбиинди литературайин агъвалат дигиш апӀуз, ясана жигъил насил поэзияйин гафназ багахъ апӀуз шлуб дар. Гъаддиз жигъил шаирарин форум чпи, поэзияйин гъудубкъу гаф яратмиш апӀуз бажаругъ кайи жигъил шаирар адарди гъабхуб алабхъунчуз. Гъелбетда, гъар милли секцияйи, жигъил шаирарин яшнан улупнайи сяргъатар гъисабназ гъадагъну, бикӀрудариз теклиф дапӀнайи, амма дурарин арайиъ кӀваъ поэзияйин убгурайи чирагъ гъабхурайидар сар-къюр кастӀан адайи. Тмундар гъади машгъулат бадали шиърар дикӀуз хъюгънайидар, ясана артистариз мяълийир дикӀури, гъазанмиш апӀуз ният айидар вуйи.

Мяълийирин темара ихъуб ву, анжагъ ухъу дидкан жара макъалайиъ улхидихъа, гъаз гъапиш культурайин думу цирклиъ гъябгъюрайибдин аьрзачийр духънайидарра адарди дар. Саб къатӀиди агъязуз: халис поэзияйинди ахъю девлетар гъазанмиш апӀуз гъахъи шаирарин къадар думукъан ахъюб дар. Аьксина, варитӀан бажаругълу шаирарин къисматар мушакъат вуйидар гъахъну.

Гъаддиз, гъарсариз чан йишв агъю хъпан бадали, вахтнинди литературайин чюлий ачӀил апӀуб, ачӀил апӀуз ккундарш, ккадабцӀнайи бегъернан гъюрмат убхъюбкъан лазим ву. Гъамциб гъяни фикриз гъуллугъ апӀури вуш, табасаран литературайин къисматнахъан юкӀв убгури вуш агъдарзуз, арабир сифтена-сифте шаирар, дурарихъди ухъу вари шад апӀрусдар гъядисийр ихъ халкъдин арайиъра шулу. Мисалназ, улихънаси жямаятлугъ кас, ихъ

ватанагъли Айваз Рамазановдин ва табасаранарин милли культурайин региональный автономияйин жягътлувалиинди табасаран литературайин биначйир, Ватандин Ахью дявдин иштиракчйир Ибрагъим Шагъмардановдикан ва Дагъустандин халкъдин шаир МутГалиб Митаровдикан вуйи фикир даим апуб ният ади, Огни шагъриъ кючйириз дурарин ччвурар тувну.

Мяракайиъ Дагъустандин халкъдин писатель Ибрагъим Шагъмардановдин бай Шагъвелед Шагъмарданов, Урусатдин писателарин Союздин членар Багъир Ражабов, Гюльбике Умарова, Абдюрягъим Абдюрягъманов, Эльмира Аьшурбегова, Табасаран драмайин театрин директор, шаир Аьлимурад Аьлимурадов кЮлиъ ади театрин артистар, Огни шагърин администрацияйин ва культурайин отделин кЮлиъ айидар, МутГалиб Митаровдин багахълуйир, жигъил армейцйир, МутГалиб Миторковдин ччвурнахъ хъайи Сюгютдин мектебдиъ урхурайидар ва гъацира шаирарин къисматнахъна вижнасуз дару хайлин жарадар иштирак гъахъну.

Гъамцдар рягъимлувалин ляхнарин шагъид шлуган, уж'валин аквну дюн'я ва инсанарин юкЮвар аку апЮри имбувалихъ хъугъуз ккун шулу. Гъит гъаци ибшри!

Сувайнат КЮРЕБЕГОВА,
Дагъустандин писателарин Союздин секретарь

КЪАЛУХЪ МИРЗА – ДАГЪУСТАНДИН АДЛУ ШАИР ВА ИГИТ

(Бабкан духъну 325 йисаз тялукъ вуди)

Сар аьндар касди гъапиганси, гьарсаб халкъдиз учв гьарган тухъди дубхъ-ну ккуниганси, гьаммишанлугъ вуди гьубзнура ккунду. Хъа халкъ гьаммишан-лугъдиз дидин рюгънан ирс уьбхбаз ва халкъ бадали уьмур бахш гъапѹ ваки-лари гьибтру.

Гьарсаб халкъди чан тарихниинди, машгьур аьлимариинди, игитариинди, шаирариинди такабурвал ва дамагъ апуру.

Табасаран ва Дагъустан тарихдиъ, дагълу игитарин ва шаирарин дестейиъ Къалухъ Мирзайи лайикълу йишв бисура. XVII–XVIII–пи аьсрарин дагъустан литературайин адлу вакиларикан сар табасаран шаир – игит Къалухъ Мирза-ра ву. Къалухъ Мирзайи яратмиш апурайи вахт, академик И.Ю. Крачковски-йин гафариинди, Кавказдиъ аьрабарин тьсирнан къюбпи лепейин вахт вуйи. XVI–XVIII–пи аьсрариъ аьраб чѹалниинди вуйи дагъустандин литературайи аьрабарин къялан аьсрарин литературайин уьмуми тьсирлувал гьисс апурайи, амма думу чан вари ччиваринди дагъустандин культурайихъди ва тарихдихъди аьлакьалу вуйи.

Думу аьсрариъ табасаранари, Дагъустандин имбу халкъариси, аьраб чѹал-ниинди чпин литература яратмиш апуру. Думу ерли бинайиин артмиш гьабхъ-ну ва диди гьадму йишвариз хас вуйи гьядисйир, ляхнар улупура.

Къалухъ Мирзайин яратмиш апубар Дагъустандин тарихдихъди, халкъдин яшайишдинна-мяшатдин артмиш валихъди, дагълуйирин чпин асиллу дару-вал бадали чапхунчйирихъди гъуху женгарихъди сигъ аьлакьайиъ а.

Къайд дапѹну ккундуки, Къалухъ Мирзайин шаирвалин ва жямьяблугъ ляхнар хусуси вуди гьелелиг ахтармиш дапѹнадар. Гьаму макъалайиъ Къалухъ Мирзайикан айи мялуматар ва дугъу гьидикѹдарикан ктибтура. Къалухъ Мирза Табасарандиъ лап адлу вуйи. Табасарандин бязи жямьяблугъари дугъаз Ва-нихъ Мирза, хъа бязидари Къалухъ Мирза кѹри гьахъну.

XVII–XVIII-пи абсарийъ Табасаран майсумрин ва къадийин виляатариз жара дапнади гъабхъну, хъа дурар бегарин виляатаризра жара духънайи. Думутанна савайи, Табасарандиъ гъуларин жямаятлугъарин союзарра айи: НитИрихъ, Къалухъ, Сугъакк, Дирччва, Тивак ва жарадар. Ханарин виляатарийъ агъавал апИурайидар майсумар, къадийир, бегар вуйи, хъа нежбрар: узденар – азад нежбрар ва рйатар – асиллу вуйи нежбрар вуйи. Думутанна савайи, бязи табасаран гъуларийъ лукIарра ади гъахъну.

Мирза касиб вуйи узден хизандиъ 1667-пи йисан бабкан гъахъну. Думу халкъдихъди сабси зегъметнан уьмур хъапИри яшамиш шули гъахъну. Къалухъ Мирзайин шаирвалин яратмиш апIуб гизаф терефаринуб ву. Чан шиърарийъ дугъу узденариз НитИрихъ, Къалухъ ва жара гъуларин жямаятариз истисмар апIурайи, дурарин азадвалиин ва мутмуйиин хаинвал апIурайи къадийир-майсу-марихъди женгназ дих апIура. Чан «Хандиз жаваб» шиърийъ Къалухъ Мирзайи табасарандин майсумар, бегар биябур апIура, дурар инсанар итIру вягъши-рихъди тевра, ва дурари чпин инсафсуз ляхнарин жаваб тувну ккуниваликан улихъ ккимиди кIура:

**Фу гъаши му ханар, бегар
КкудудукIру зулмин гъамар?
АпIури инсанар азмиш,
Шулайи аждагъийир яшамиш.**

Къалухъ Мирзайи, халкъдиз истимар апIурайидариз къаршуди удучIу-райибси, узденарин терефра уьбхюра ва дурариканра ачухъди кIура. Шаири бикIура:

**Му Къалухъ Мирзин жаваб ву:
Узденарик мяаърхъян ву.
Эгер уву ца кичIибгиш,
Дид'ин убжруб яв кабаб ву.**

Му шиърийъ шаири хандиз улихъ ккимиди ва ижмишнаан кIураки, эгер вахтнинди фикир дарапIиш, гъапIу чIуру ляхнарин жаваб тувуб улихъ дугъубжвиди.

Адлу шаириз зегъметкешдин читин уьмрикан хабар а, дугъан дердерикан, фикрарикан дугъу ахю устадвалиинди бикIура. Къалухъ Мирзайин шиърар философияийин хасиятнандар ву.

Къалухъ Мирза ужур шаирси, аьндар инсанра, аьлимра гъахъну.

Дугъан лирикаийъ мюгъюббатдин ва азадвалин темйири ахю йишв бису-ра. Дидин гъякънаан «Ашукъ бюлбюл» кIуру шиърй шагъидвал апIура. Бюлбюл юкIв улубкънайиб, бахтлуб ву, дидиз чпи, инсанари, гъисс апIурайи пашманва-ларикан, дердерикан аьгъдар, бюлбюлин мяъли шадвалин мяъли ву: ригъди-кан, ккуниваликан мяъли апIура. Къюрдну мани уьлкйириз тIибхуру, хъадукра хъана дагълариз хътабкуру. Дугъаз чан ккунир а. Бюлбюл чан бахтнинди рази ву ва диди мяъли апIура. Дугъаз бюлбюл заан мюгъюббатдин лишан ву. «Ашукъ бюлбюл» шиърийъ Къалухъ Мирзайи бикIура:

**Шад сес ипну кюкдин багъдиъ,
Ава девран хъапIри шадди,
Хуб адарнуз уьмрин гъадри,
Я бахтавар ашукъ бюлбюл.**

**ДапІну ккудубкІубси мукъмар,
Кюкйириз апІурва макар.
Кадагънава вуз ккуни яр,
Я бахтавар, ашукъ бюлбюл.
Къюрдну гъябгъюрва багъдатдиз,
Хъадукра гъюрва дагълариз.
Гъач, хялижв йибхъ Къалухъ Мирзиз,
Я бахтавар, ашукъ бюлбюл.**

Къалухъ Мирзайиз чан халкъ кІваантІан ккундийи. Думу Дагъустандин вари халкъар албагну, дуствалиинди яшамиш хъпан терефкара вуйи. Чан эсераари дугъу Дагъустандин дагълуйириз ислягъвалиинди, дуствалиинди яшамиш хъуз ва жара уълкйириан Дагъустандин халкъариин алархъу чапхунчйириз сатІиди жаваб тувуз дих апІура.

Дугъан яратмиш апІбари чапхунчйириз къаршу женгар гъахбан темйирира асас йишв бисура. Мялум вуйиганси, дагъустандин халкъариин, сабпи нубатнаъ табасаранариин, гизаф чапхунчйир алархъури гъахъну. XVIII-пи аьсрин 30-40-пи йисари иранарин чапхунчйир Табасарандиин саб-швнуб ражну алжакъгънийи. Надир шагъдин къушмариз къаршуди табасаранари гъуху женгарикан хайлин къисйир ва нагълар гъузна. Думу чапхунчйириз къаршуди табасаранари гъуху женгариз регъбервал тувур Къалухъ Мирза гъахъну. 1741-пи йисан, Надир шагъдин къушмар Табасарандиъ архъиган, Къалухъ Мирзайи халкъдиз гъаних душмандиз къаршуди удучІвуз дих гъапІнийи. Дугъу «Халкъдиз дих» кІуру шиъриъ гъамци бикІура:

**Эй, йиз аьзиз Табасаран –
Багъри вуйи халкъар жвуван! –
Ирандин шагъ – къанлу Надир
Гъудужвна, хъуз хаин душман,
Гъудужвурхъа вари сабси,
Дагъдин игит асланарси.
Душмандиз мютІюгъ шлу кас
Дявдин майдандиз дарифри.
Дагъустандин халкъар, чвйирси,
Саб вуй дявдиз сатІи хъиди.
Авар, лезги, дарги ва лак
Чвйир вари кюмек хъиди.**

Ирандин чапхунчйирихъди вуйи женгназ Къалухъ Мирзайи халкъдиз «Кегъер» кІуру шиъриъра дих апІура:

**Дих апІура ухъуз багъри Ватанди,
Бабан хабахъ ишурайи балиси,
Дявдин женгнаъ шулхъа къюрд чвйирси –
Ватан уьбхру вахтар дуфнахъуз, Кегъер!
Читин йигъ ву ихъ кІул’инна дуфнайиб –
Къадар – къисмат гъамциб гъабхъну хъуз гъавиб.
Ккидипурхъа Надир шагъдин къушмин диб –
Ватан уьбхру гъати женгариъ, Кегъер!**

Кьалухъ Мирзайи чапхунчирихъди женгназ удучвнайи дестйириз саб Табасарандиъ ваъ, Дагъустандин жара паяриъра, вилаятариъра регъбервал тувну. Мялум вуйиси, 1741-пи йисан Андалал дерейиъ Надир шагъдин къушма-рихъди гъизгъин женг гъабхъну. Душваъ табасаранарин дестейиз регъбервал туврайир Кьалухъ Мирза вуйи. Дагълуйир думу женгнаъ гъалиб гъахъну, амма гизаф игитар гъийихнийи. Гъадму женгнаъ дугъазра гъагъи зийнар шулу ва шаир йикIуру.

Анжагъ чан мяълийири Кьалухъ Мирза аъжалсуз гъапIну. Думу мяъли-йир насларихъан насларихъна тIирхура. Гъаз гъапиш Кьалухъ Мирза халкъдин поэзийин аьдатарин гъавриъ ахъну. Табасаран жямаяьтдин яшайишдин ва гъурулушдин бинайиинди дугъу жямаяьтлугъдин вакиларин жюрбежюр паярин гъякъикъи суратар яратмиш гъапIну, узденар – нежбрарихъна вуйи чан ккунивал улупну ва майсумар, бегар биябур гъапIну, халкъдиз дуствалихъна, чапхунчирихъди женгаридь сагIи хъувалихъна дих апIури гъахъну.

Кьалухъ Мирзайикан мялуматар сабпи ражари мектебидь урхурайи йиса-ри табасаран литература кивру мялимарикан ва яшлу ватанагълийирикан гъе-ерхънийзуз.

Хъа узу Дагъгосуниверситетидь ва аспирантурайиъ урхурайиган, шаир бабкан гъахъи йишв ва дугъан сурат дюзмиш апIбан бадали, саб хайлин ляхин гъубхнийза. Тарихдин факультетидь урхурайиган, узу гъибикIу «XVIII-XIX-пи аьсраридь Табасарандин жямаяьтдин ва экономикайин арт-миш хъувал» кIуру дипломдин ляхний Дагъустандидь Кьалухъ Мирзайин роль аннамиш апIбаъ сабпи чалишмиш'валар гъапIнийза. Му ляхний узуз ЧIере гъул'ан вуйи К. Мурадхановди, ГъепIил гъул'ан вуйи П.Пирмягъям-мадовди, ТIаттил гъул'ан Гъ. Аьбдурягъмановди ва жарадари гизаф кюмек гъапIнийи. Хъасин узу уч гъапIу мяълуматарин асас вуди, шаир бабкан гъахъи ва гъакIи йисар агъю апIуз ва дугъан сурат дюзмиш апIуз хъюгъ-нийза. Дупну ккундуки, гъаму ляхний узуз аьрабист Гъалиб Садикъийи ахъю кюмек гъапIнийи.

Яшлуйирин гафариинди, дугъу чан мяълийир дикIури гъахъундар. Къа-лухъ Мирзайин мяълийир аьсрариан-аьсрариз тарагъури гъахъну. Шаирин игитваларикан йиз 1994-пи йисан удубчIву «Табасаран тарихнан очеркар» кIу-ру китабидь дибикIна.

Дагъустандин тарихдидь ихъ халкъдин милли игит, шаир ва жюрэтлу эскер Кьалухъ Мирзайин лайикълувалар абади лишанлу, ачмиш ва машгъур апIбак Табасарандикан вуйи сабпи тарихи «Намуснан сир» романдидь бажаранлу шаир ва прозаик Багъир Ражабовди ахъю пай кивну.

1999-пи йисан Кьалухъ Мирзайиз гюмбет дивбан гъякънаан теклиф хъади Табасаран райондин администрацияйиз илтIикIнийза.

Райадминистрацияйиз му месэла къабул гъабхънийи. 2002-пи йисан узу, скульпторар Гъ. Гъейбатов, С. Гъейбатов, Т. Мягъямадов Хючназ гъушнийча ва райондин думугандин глава Н.Ж. Шихмягъяммедовдихъди, заместителар М.Р. Рамазановдихъди, Аь.А. Аьлиевдихъди сагIиди гюмбет дивру йишв кадаб-гънийча.

Кьалухъ Мирзайин гюмбет дивруган, скульптор Гъ. Гъейбатовдиз шаири-кан ктибтури гъахъунза ва саб-швнуб ражари дугъахъди Хючназ гъушнийча.

2002-пи йисан 18-пи октябриъ Хючна гъулаъ Къалухъ Мирзайиз диву гюмбет ачмиш апбахъди аьлакьалу шадлугънан серенжем кIули гъубшну. Му ихъ халкъдин аьхю мяракайиз Дагъустан Республикайин Госсветдин председател М.М. Мягьяммедов, РД-йин Госсветдин ва Гьюкуматдин членар, Халкъдин Собраниейин депутатарикан ибарат вуйи аьхю делегация гъафнийи.

Шаир-эскер, халкъарин арайиъ дуствалин терефкар, чан яратмиш'валариъ зегъметкеш халкъдикан гъапи Къалухъ Мирзайиз диву гюмбетдиъ дагълу касдин кIван марццивал ва адми ккуни сурат атIабгна.

Табасарандин кюгъне жилиин дивнайи диди гъюру наслариз чпин халкъдин тарих ва культура кIваин апIиди.

Надир-шагъдин къушмарихъди кчIихбар, дявйир гъахури гъийихдариз Андалалин дерейиъ 2004-пи йисан гюмбет ачмиш апIруган, дина Табасаран райондин вакиларра гъушнийи ва серенжемдиъ иштирак гъахънийи. Табасарандин вакилариз дина теклиф апIбан себебра Къалухъ Мирза чан дестейихъди му дерейиъ Надир-шагъдин къушмарихъди дявдиъ хъуб ва душваъ гъахъи гъагъи зийнариан уьмриан гъушуб вуйи.

Табасаран райондин администрацияйи, Къалухъ Мирзайин ад за апIури, спортивный комплексиз Къалухъ Мирзайин чIвур тувна ва шаир-эскрин гъюрматназ саб – швнуб Варидюн'йин соревнованийр гъухну.

Ихъ машгъур шаир ва игит Къалухъ Мирза чакан швнуб-саб китаб ва кинофильмар адагъуз лайикъ ву.

Хючнаъ абццнайи Табасаран халкъдин музейиъ дугъан ччвурнахъди аьлакьалу вуйи материалари асас йишв дибисна.

2021-пи йисан октябрин 9-диъ ТIивак гъулахъ Надир-шагъдин къушмар дагъитмиш гъапIхъанмина 280 йис хъпаз бахш дапIнайи илминна-тажрубайин конференция гъабхъну. Душваъ гъапIу йиз улхбаъ ва «Табасарандин нурар» газатдин редакцияйиз хътапIу ачухъ кагъзиъ «Къалухъ Мирзайин йигъ» тешкил апIуб ва думу шубуд йисак сабан гъабхуб теклиф дивнийза.

Дагъустан халкъарин тарихдиъ табасаран халкъдин игит ва шаир Къалухъ Мирзайин ччвур ачмиш ва машгъур апIбакан саб хайлин аьлимари, шаирари дибикIна

2022-пи йисан Къалухъ Мирза бабкан духъну 325 йис тамам хъувал къайд апIури, Табасаран ва Хив районариъ, Дербент, Мягъячгъала шагърариъ тялукъ серенжемар гъахуб ихъ буржи ву.

Мягьяммед ГЪЯСАНОВ,
тарихдин илмарин доктор, профессор,
РФ-йин ва РД-йин илмарин лайикълу гъуллугъчи

ТАБАСАРАН ЧІАЛНАҢ ДЕРИН ТАРИХ ВА ДИДИН ЙИШВ

Европана Азия кабсрайи йишв`ин, Къавкъаздин сира дагъларинна Каспий гюлин арайиь айи Дагъустандин къибла ва ригъ гюдубчІвру терефнаь ихь мублагъ ва гюрчег Табасаран ерлешмиш дубхъна. Дегъзаманйирихъанмина, Каспий гюлин гъумлугъ аьтрафарихъан ккебгъну, дюзенар-дерйирилантина гунтІар-табарилан дагълар-сивариинакъан ихь халкъдин ругар гъатІарцна.

Табиаьтдин жюрбежюр ландшафтдин жилариин арайиз гъафи Дагъустандин ерли (автохтонный) миллетар тюрк, жугъуд, гуржи, чечен ва урус миллетарихъди сяргъятламиш шула. Къавкъаздин вари ландшафтра къурхуллу дагъларина мублагъ деринари, сирин гъанкІарина мани гюнйири, йифун чвумарина гъумлугъ дюзенари аьмалназ дубхъна. Табиаьтдин мициб жюрбежюрвали ва ландшафтдин хусусивалари Къавкъаздин, гъадму гьисабнаан Дагъустандинра, ругариин гизаф миллетар ва ЧІалар аьмалназ гъюз шартІар яратмиш гъахънийи.

ХьцІуд агъзурна шубудварж квадратдин километр жилиин шубуб миллионна варжна миржцІурна къюд агъзур инсанар яшамиш шулайи Дагъустан, миллетарна ЧІалар жигъатнаан, лап аьлааматнан йишв гьисаб шула: мушваь сумчІурихъна анжагъ ерли миллетарна автохтонный ЧІалар а, хъа ерли дарударра кади, варждихънакъан миллетар яшамиш шула. Мушваь ерли халкъарин бязидар варжар агъзрариинди, хъа тмундар – анжагъ сад-къюд агъзуриинди инсанар яшамиш шула. 2010-пи йисандин переписдиинди вари табасаранар 147 агъзурилан зиина гьисабназ гъадагъна, хъа 2021-пи йисандин переписдин натижйир анжагъ 2022-пи йисан сентябрь вазлитІан чап апІидар.

Мялум вуйиганси, деврариан деврариз илимдин жа-жара цирклар артмиш хъпахъди сабси, муганаз айи мялуматар, аьгъювалар, тарихдин, ЧІалнан, медениятдин жюрбежюр месэлийр цІийи алаури шулу, хъа дуарикан бязидар батІулра хъуб мумкин ву, тмундарсана цІийикІултІан ахтармиш апІуваликк ккуркъру.

Мисал вуди, XVIII-XIX аьсрарин бязи аьлимари Дагъустандин, гъадму гьисабнаан табасаранарин, жилар дегъ заманйириь ичІиди дахъну, ихь ругариин инсан лап къанди дуланмиш хъуз хъюгъну, кІуру фикрар ади гъахъну. Къандиси думу «мялуматарин» шак`вал шулу. Хъа 2007-пи йисан табасаран жилариин гъидихъу археологияйин ядигарари ихь ругариин гъвандин деврихъанмина инсанар дуланмиш шули гъахъиб субут апІура. Ихь табасаран халкъ, чан ччвурнан ухшарвализ лигну, Кафари Ирандин Каспий гюлин гъирагъдихъ хъайи Табаристан кІуру (гъамус: Мазендеран) юрднаан гъафиб ву кІури гъахъну. Хъа аьлим-лингвист А. Дирри, ихь ЧІал тюрк ЧІалариз багахълу ву, кІури гъахъну.

ЧІал арайиз гъюбан шартІарна деврарра халкъдин ва ЧІалнан тарихдин ахтармиш`валариинди тйин шула. Табасаран ругарин жа-жара йишварий: Рубас нирин дерейиь, ТинитІ, Хюряхъ, Дарвагъ гъуларин багарихъ – гъвандин деврин ядигарар дидихъна. Лап дегъзаманйириь Хив, Хючнаь ва бязи жара гъуларин аьтрафариьра инсандин яшайиш ади гъабхъиб тарихи илимдин, археологияйин мялуматвалариинди тасдикъ дубхъна.

Гъидихъу ядигариинди, кюгъне медениятдин башкъавалариинди ва сесеринна гафарин хусуси лишнариинди тъяин шулайиганси, гъамусдин Дагъустандин жилариин гъвандин деврин инсанари апІурайиб саб чІал вуди гъабхъну. Мидин гъакънаан дагълу миллетарин чІаларин кюгъне уъмуми лексикайира шагъидвал апІура. Дицдар гафарик бедендин бязи паярин ччвурар, сабдилан йицІубдиинакъан вуйи простой числительнийир, инсандин яшайиш ккебгъру деврариъ алахъури гъахъи ляхнарин, алатарин, гъяйванатарин ва гъ.ж. ччвурар кахъра.

Дагълар-дерйириъ инсанарин дестйир садар тмундарихъан жаради яшамыш хъуз хъюгъган, табиаетдин жюрбежюр шартІарна мяишатдин башкъавалар себеб духъну, гъарсаб дициб десте чан кІул`инди артмиш шули гъабхъну. Натижайиъ дурари апІурайи чІалнаъра, гъарсаб дестейиъ чан цІйи гафар – дуланажагъдин терминар, чан гафарин формйир ва сесерин башкъавалар арайиз гъюри, асулиан айи саб чІалнан бинайиин сифте жа-жара диалектар, хъасин – дерин фаркъвалар гъахъиган – кІул`инди вуйи чІалар аъмалназ гъафну.

Гъамцдар лишнариинди тарихчи алимари, лингвистари ва археологарина этнографари гъисаб апІурайиганси, табасаран чІал кемшрин девриъ, юкъудхъуд агъзур йис мидиз улихъна, саб вуйи чІал-къаб жа-жара паяриз жара гъабхъиган арайиз гъафиб ву. Гъадму кемшрин деврихъанмина табасаран халкъдин жинс, ирс ва табасаран чІал чав кІул`инди, амма гъунши чІаларихъди сигъ алакъа ади артмиш хъуз хъюбгъну.

Къюд агъзурна хъудварж йис мидиз улихъна табасаранар Къавкъаздин Албанияйиз дахил шули гъахънийи. Тарихчи Страбондин гафариинди, Къавкъаздин Албанияйиз 26 миллет дахил шулайи. Му халкъар, гъар са-сабдин ччвур кІури, эрменйирин тарихчйирира ктухура, дурарин арайиъ табасаранарра а. Эрменйирин тарихчйири мурариз таваспарар кІуйи.

Страбондин гафариинди, Албанияйин гъарсаб халкъдиз чан хусуси чІал ади гъабхънийи. Гъидихъу ядигарарин зиин гъамусра агъю шули имбу бикІ-бариинди пуз шулуки, думу девриъра кмиди Къавкъаздин Албанияйиъ урхуб-бикІубра ади гъабхъну. Албанарин чІал, гъадму гъисабнаан урхбан-бикІбан бина вуди гъабхъи удин чІалра, машгъур алимар вуйи Шанидзейи, Абуладзейи, Муравьевди ва жарадари ахтармиш гъапІну. Думу Албанияйин чІалнан бикІбаъ 52 гъярф ишлетмиш апІури гъахъну. Мушваъ кІваин апІуз шулуки, 1930-пи йисари мектебар арццну, табасаран чІалниинди сабпи учебникар дюзмиш гъапІу Т. Шалбузовдин алфавитра 52 гъярфнакан ибарат вуйи.

Къавкъаз Албанияйиъ айи 26 миллетдиган, чІаларин ухшарвализ лигну, варитІан ухъуз багахъ вуйидар удиарин ва гаргарарин чІалар вуди гъахънийи. Албанияйиз дахил шулайи девриъ табасаран халкъдин вакиларра урхуб-бикІ-бахъди таниш вуди гъахъибдин гъич шак адар, фицики Албанияйин цивилизация савадлувал, илим ва мяишат жигъатарин улихъ хъайиб гъабхъну ва душваъ, мектебарра арццну, урхуб-бикІуб ади гъабхъну.

Профессор З. Алексидзейиз Синайдин килисайин китабханайиъ Албанияйин халкъарин гизаф чІалариз таржума дапІнайи «Таврат» гъибихънийи, хъа дурарикан фундариз илтІибкІнаш, вари чІалар кудухну адар. Мумкин ву, гъадму чІаларин арайиъ табасаран чІалра ади хъуб.

Албан чІалнан ва медениятдин ирс, удиаризси, дина дахил шулайи имбу халкъаризра, гьадму гьисабнаан табасаранаризра, кайиб вуди гьисаб дапІну ккунду. XVII-пи аьсриъра удиари чпиз албанар кІури гьахьиган, табасаранари гьаз чпира албанар вуйиб гьисаб апІудархъа? Синайдиъси, жара йишвариъра Къавкъаздин Албанияйин кюгъне медениятдин шил бихъуб мумкин ву. Миди халкъдин кюгъне ва девлетлу тарих айибдин шагьидвал апІуру. Дагъустандин бязи гьуларий албанарин думу девриз тялукъ вуйи гьярфарна ишарйир кайи кьулар гьидихъну.

VII-VIII-пи аьсрарий Абумуслим кІулий ади аьрабар табасаранарихъна Ислам дин хъади гьафиган, Табасаран вилайтдиъ дугъу гьюкумдар вуди Мугъяммад мясум тйин апІуру ва, ихъ гьуларий урхуб-бикІуб, чІал тарабгъбан, яркъу апІбан бадали, дугъаз кюмекчиди кьюр къазира тувру. Мидланра гьайри, Табасарандиъ чпин тясир гужал апІбан ва динра мюгъкам апІбан бадали, аьрабарин гьюкумдарари Шамдиан ва жара мусурман гьюкуматарин табасаран гьулариз хайлин аьрабарин хизанар кючмиш гьапІнийи. Мусурман дин кьуватнаъ ипбазси, дуар урхуб-бикІуб тарабгъбазра даягъ гьахънийи.

Гьамци VIII-пи аьсрихъан башламиш дапІну, аьраб чІалну аьжамдинди урхуб-бикІуб ккебгъбу ихъ чІалра артмиш хъпаъ ахъю роль уйнамиш гьапІну. Гьаму аьсрарилан хъюгъну, аьжамдинди бикІбарий табасаран чІалнан гафар ишлетмиш апІури гьахънийи. Гьадму вахтари накъварин гьванарик гьидикІу гафар, ччвурар гьамусдизра кми. Месэла, Жвули гьулаъ сагъди гьубзнайи накъвдин гьвандик дибикІна: «Гьаму накъв жвул`арин Киш Исмаилдин балин (бисмиллагъ). Я Аллагъ! Уву уърх Мугъяммад ва дугъан жинс».

Мидланра гьайри, ихъ чІал мистарин багахъ шлу мектебарий, медресийриъ аьгъю апІури гьахъну. Зирдагъ (Зюрдягъ), Хив, Хюрикк, Халагъ, ГьуштІил, Тюрюгъ, Зила, Кюрюгъ ва хайлин жара гьуларий кюгъне мистар ади гьахъну. Аьраб чІал тарабгъбаъ, ислам дин гужал апІбаъ ва дурарихъди сабси табасаран чІалнинди урхуб-бикІубра ихъ гьуларий яркъу апІбаъ аьраб вилайтарин гьафи вакиларин вазифа ахъюб гьабхъну. Гьамусра ихъ хайлин гьуларий бязи тухмари чпи аьраб вилайтарин гьафидар вуди гьисаб апІура.

Гьадму вахтари ихъ чІал артмиш шули гьабхъивал XII-пи аьсрий Дербент шагърий ади гьахъи аьлим ва сиягъятчи испанарин аьраб Абу Гьямид Гарнатийи тасдикъ апІура. Чан ахтармиш апІуваларий дугъу Табасарандикан хайлин мялуматар ачухъ гьапІнийи. Дугъу Табасаран 24 пайнакан ибарат вуйибдикан, чІалнан бязи хусуси лишнарикан кІура ва гьазира жара мялуматар тувра. Гарнатийин гафариинди, XII-пи аьсрий Дербент шагърий табасаран чІал варитІан машгъур чІаларикан саб вуди гьабхъну. Мидланра гьайри Дербент шагърин эмириз табасаран чІал ужуди аьгъяди гьабхъну. Гьадму аьсрарий табасаран чІалнинди дидикІнайи текстар саб хайлиндар гьидихънийи.

XIII-пи аьсрихъан табасаранарин тарихдиъ ва гьазира чІал артмиш хъпаъ саб къадар дигиш`валар гьизгъинди арайиз гьюз хъюгънийи. Къавкъаздин, Дагъустандин жилариина тюркар-сельджукар, сефевидар, Надир шагъдин кьушмар алархъуру. Дурари ихъ халкъдин тарихдиъ, медениятдиъ ва чІал артмиш хъпаъ тясирлу шил гьибтнийи. Гьадму деврарий ихъ чІалназ аьраб, фарси, тюрк чІаларин саб хайлин гафар, медениятдин, мяишатдин циркларин терминар гьафнийи.

Къялан аьсарин деврариь иранарин, тюркарин, аьрабарин ихь халкъдиз гъабхьи тясир аьхюб вушра (гъеле цIибди вушра жара миллетарин тясирнакан улхудархъа), ихь ата-бабйирихъан багъри халкъдин ирс, тарих, медениятдин хусусивалар ва бабан чIалнан марццивална гюрчег`вал, наслариан наслариз уьбхюри, ухъухъна рубкъуз удукъну.

Мушваь дупну ккундуки, ихь чIал уьбхбаь, артмиш хъпаь варжариинди йисарин арайиь аьраб чIалну аьхю мумкинвалар тувнийи. Аьраб ва ихь халкъдин вакилар вуйи аьлимарин бикIбариь аьраб чIалнан гъярфар (аьжам) табасаран гафар дикIбаьра, ихь чIалниинди вуйи урхбаь-бикIбаьра яркъуди ишлетмиш апIуз хъюгъру. Мистарин багарихь арцу мектебарин къадар артухь хъуз хъюгъну, душвариь табасаран чIалнан дарсарра киври гъахъну. Натижайиь табасаран чIалниинди дидикIнайи къуларин, хъа XII-XIII-пи аьсрарихъан ихь чIалниинди дидикIнайи кагъзарин къадарра артухь хъуз хъюгънийи.

Дагъустандин ва вари Къавкъаздин этносаринна чIаларин дибикънайи жюрбежюрвал дегъзаманйирихъанмина античный тарихчйирина сиягъятчйири, эрменйирин ва аьрбарин аьлимари чпин бикIбариь субут дапIна. Дурари ихь уьлкейиз, «Дагълу уьлке»-тIан савайи, «ЧIаларин дагъ» кIуру ччвурра тувну.

Къавкъаз чIаларин багахълувалин месэла, тарихи-генетикайин месэла вуди, Къавкъаздин миллетарин этногенездихъди – этносар арайиз гъюбахъди – сигъди аьлакьалу ву, ва гъаму жигъатнаан диди, лингвистаринси, тарихчйиринна этнографарин фикирра чаина жалб апIура. Му чIаларин багахълувал тййин апIбаь иллагъки тарихи-тевбан къайдайин эгъемят аьхюб ву. Кюгъне вахтарин бикIбарин ядигарар дидихъну, дураар ахтармиш апIувалитIан, тарихи-тевбан къайдайиинди чIалар ахтармиш апIували илимдин артухь деринариз гъягъюз мумкинвалар тувра. Фицики кюгъне ядигарари саб тййин вуйи заманайикан мялуматвалар тувраш, тарихи-тевбан къайдайи, гафарин эвел ччиварин, чIалнаь айи сесерин ва морфемйирин таби дигиш`валарин къайдйир (закономерностар) тййин апIури, гъарсаб заманайиь ади гъахьи аьгъвалатарикан хабар дебккуз мумкинвал тувра. Дагълуйирин чIаларин чиб-чпихъна вуйи багахълувалин месэлайи кюгъне вахтарихъанмина чаина фикир жалб апIури гъабхънушра, дураар чIаларин саб хизандиз дахил шулайиб анжагъ XX-пи аьсриь ишлетмиш апIуз хъюгъю тарихи-тевбан къайдайииндитIан тййин гъабхъундайи. Натижайиь индо-европейский, алтайский, семитский, фино-угорский, тюркский ва гъ.ж. чIаларин хизанарси, кIул`инди иберий-къавкъаз чIаларин хизанра жара шулайиб тййин гъабхъну. Му чIаларин хизандиз чиб-чпихъди саб къадар багахълувалиь айи картвел чIалар, абхазаринна адыгарин чIалар, нах чIалар ва дагъустан чIалар дахил шула. Дагъустан чIаларин дестейик аваро-андо-цез (14-15 чIал), лезгино-табасаран (10 чIал), дарги ва лак чIалар кахъра. Табасаранар варжна хъцIуд агъзурихъна инсанар айивализ лигну, ихь чIал кабхърайи дестейиз лезгино-табасаран десте пуб дюзди рябкъюра. Магъа ихь лезгино-табасаран чIаларик кахърайидар: лезги, табасаран, агъул, рутул, цIахур, арчиб, удин, будух, къриз ва хиналугъ чIалар. Аьхиримжи юкъуб чIал гъунши Азербайджан республикайиь айидар ву.

Иберий-къавкъаз чIаларин хизандиь айи дестйирин айтI чIаларин генетический багахълувалин шаквал адар, гъелелиг гъял дапIну ккудубкIну

адруб анжагъ, думу чІаларикан гьарсабди тарихдиъ фициб йишв бисураш ва дурач чиб-чпиз фициб дережайиъди багахьлу вуш тьйин апІуб, гьадму ву. XX-пи абсриъ тарихи-тевбан къайдайинди къавкъаз чІаларин саб къадар ахтармиш`валар духна. Му месэлайиз Е.А. Бокаревдин, Т.Е. Гудавайин, А.С. Чикобавайин, Ш.И. Микаиловдин, Д.С. Иминайшвилиин, Б.Б. Талибовдин, Б. Гигинейшвилиин ахтармиш`валар бахш дапІна. Табасаран чІал имбу чІаларихъди теври, асул табасаран гафар (ччивар), уртахъ лезгино-табасаран чІаларин гафар ва уртахъ дагъустан чІаларин гафар ихъ ватанагъли проф. В.М. Загъировди тьйин дапІну, дуларикан гьарсаб дестейин хусуси лишнар улупна. Му алимдин «Историческая лексикология языков лезгинской группы» кІуру монографияйиъ (1987 й.), чІаларин саб хайлин материалар жалб дапІну, дестейик кахърайи вари йицІуб чІалнаан читин ва дерин ахтармиш`валар духна. Думу чІаларин фонетикайин, лексикайин, морфологияйин ва гъ.ж. уртахъ лишнарси, фаркълувалар айи хусуси лишнарра улупна.

ЧІаларин багахьлувалин месэлайихъди сигъ аьлакьа айи месэла ву гьацира гьадму чІалариинди улхурайи миллетарин генезисра (миллетар арайиз гъюбра) ахтармиш`апІуб. Гьаддиз му лап читин ва мяналу месэла лингвистари, тарихчйири, археологари, этнографари ва антропологари сатІиди, сари сар аьлава апІури, сабишв`инди гьял дапІну ккуни месэла ву.

(Макъалайиъ ихъ ватанагъли, машгъур тарихчи проф. М.Р. Гьясановдин илимдин ляхнариан мялуматар ишлетмиш дапІна).

**Ш.З. ДАШДЕМИРОВ,
ИЯЛИ ДФИЦ РАН-дин илимдин гьуьллуьгчи.**

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 51320
на полугодие – ПМ246

Литературайин Табасаран

На табасаранском языке

